

นิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของการลงทุนเช่นกัน การลงทุนในรูปแบบที่ได้ผลมากกว่าจึงถูกนำมาใช้แทนที่รูปแบบเดิมที่กลับกลายเป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพน้อยกว่า

สำหรับในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาพื้นที่แบบตลาดในแบบของปัจเจกบุคคลเกิดมากขึ้น และเริ่มกระจายเข้าไปในพื้นที่ชุมชนท้องถิ่นในแทบชนบท การก่อเกิดของเรือนร้านค้าต่างๆ เป็นภาพของพื้นที่ตลาดในระดับของปัจเจกเช่นเดียวกับพื้นที่แบบนายฮ้อย โดยบทบาทของเรือนร้านค้าภายในชุมชนดูเหมือนกับว่าจะไม่มีผลต่อวิถีชีวิตภายในชุมชน แต่เรือนร้านค้าดังกล่าวก็เป็นจุดเริ่มต้นของ “ร้านค้าชุมชน” ที่มีการจัดการร่วมกันของชุมชน โดยร้านค้าชุมชนนี้ถือเป็นพื้นที่ตลาดแบบกรรมสิทธิ์ครอบครองร่วมกันของชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงประมาณปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา

ตารางแสดงวิวัฒนาการของพื้นที่แบบตลาดภายในดินแดนแถบลุ่มน้ำสี่

รูปแบบของพื้นที่	ช่วงปีที่มีบทบาท	ลักษณะการครอบครองพื้นที่	กลุ่มคนที่มีบทบาทในพื้นที่
นายฮ้อย	ก่อนปี พ.ศ. 2480	ปัจเจกบุคคล	ปัจเจกบุคคล
ตลาดเจ็ก	ช่วง พ.ศ. 2480 - ปัจจุบัน	ปัจเจกบุคคล	กลุ่มคนจีนและชนชั้นผู้ปกครองพื้นที่
เรือนร้านค้า	ช่วง พ.ศ. 2500 - ปัจจุบัน	ปัจเจกบุคคล	ปัจเจกบุคคล
ร้านค้าชุมชน	ช่วง พ.ศ. 2530 - ปัจจุบัน	การถือครองร่วมกันของชุมชน	ผู้นำชุมชนและชุมชน

4. การจัดการพื้นที่เรือน

การจัดการพื้นที่กึ่งบุคคลเช่นนี้เป็นอีกเรื่องราวที่ทำให้เราสามารถมองภาพเชื่อมโยงไปสู่วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กันในชุมชนได้เป็นอย่างดี วิธีการที่ชุมชนท้องถิ่นสร้างสรรค์ขึ้นเกี่ยวกับการจัดการแรงงานในการก่อสร้างเรือนชานผ่านประเพณีของการลงแขกสร้างเรือนนั้นเป็นภาพที่ทำให้เราสามารถมองเห็นความชาญฉลาดของคนโบราณได้เป็นอย่างดี เนื่องจากปฏิทินของวิถีชีวิตของผู้คนภายในชุมชนในแต่ละปีจะเกี่ยวข้องกับชีวิตในภาคของการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ซึ่งอาจใช้เวลา 8-9 เดือน ส่วนช่วงเวลาที่เหลือในหนึ่งปีนั้นชาวบ้านจะใช้เป็นเวลาที่ปรับเปลี่ยนพื้นที่ของที่อยู่อาศัยของตนเอง และด้วยช่วงเวลาที่จำกัดนี้ทำให้การปลูกเรือนในแต่ละปีจะต้องมีการทำการตกลงกันภายในชุมชนท้องถิ่นเนื่องจากหากมีการสร้างเรือนเกินกว่าจำนวนแรงงานที่มีแล้วนั้นจะทำให้การสร้างเรือนนั้นมาสามารถสร้างเสร็จได้ก่อนฤดูการทำนา รูปแบบของเรือนจึงต้องมีความสัมพันธ์กับระยะเวลาที่ต้องใช้ในการก่อสร้างดังนั้นแล้ว เรือนอีสานจึงมีลักษณะที่เรียบง่ายเพื่อให้ประหยัดเวลาในการก่อสร้างและการใช้แรงงาน

วิธีการการจัดการกับข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ระหว่างเรือนนี้จะเป็นอย่างประนีประนอม ยกตัวอย่างเช่นหากว่า วิวาทของครัวเรือนใดทำความเดือดร้อนให้กับเรือนชายของผู้อื่น ชาวบ้านในคู่อรินั้นก็จะใช้การพูดจากันเพื่อแก้ไขปัญหานั้นและหากไม่สามารถตกลงกันได้ก็จะมีผู้นำชุมชนเข้ามาเป็นตัวกลางในการแก้ปัญหา

ประเด็นที่ส่งผลต่อวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อพื้นที่ต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลาเป็นสาเหตุที่ทำให้เราสามารถเข้าใจถึงวิถีคิดของผู้คนในเวลานั้น ๆ ได้ ในกระบวนการการพัฒนาพื้นที่ใด ๆ หากได้มีการทำความเข้าใจต่อวิถีคิดเหล่านี้แล้วจะทำให้การพัฒนาที่จะเกิดขึ้นในพื้นที่นั้น ๆ สามารถตอบคำถามและปัญหาภายในพื้นที่ได้มากขึ้นและตรงประเด็นมากที่สุด

1. ประเด็นทางความเชื่อ

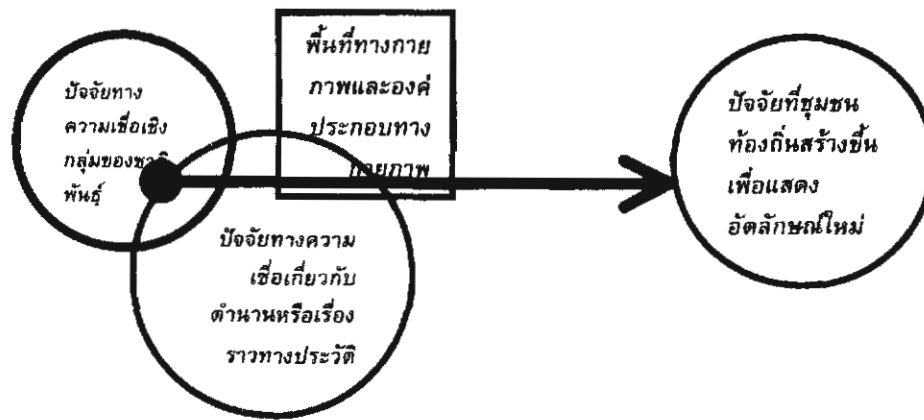
กระบวนการการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบต่อพื้นที่ต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำชีนั้นจะมีผลมากบ้างน้อยบ้างตามแต่การปรับตัวของผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ ประเด็นแรกที่สุดที่เกี่ยวพันกับพื้นที่ในท้องถิ่นคือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับมิติทางความเชื่อทั้งที่เป็นความเชื่อในเชิงกลุ่มชาติพันธุ์ ความเชื่อที่เกี่ยวกับตำนานหรือเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ หรือแม้แต่ความเชื่อที่ชุมชนท้องถิ่นสร้างขึ้นเพื่อแสดงอัตลักษณ์ใหม่ของตนเอง กลุ่มปัจจัยชุดแรกที่มีผลต่อพื้นที่นี้เราจะเรียกว่า “ประเด็นทางความเชื่อที่ส่งผลต่อพื้นที่”

ประเด็นทางความเชื่อเชิงกลุ่มของชาติพันธุ์ เป็นความเชื่อเดิมของกลุ่มคนที่สืบทอดต่อกันมาตามกลุ่มเชิงเครือญาติ ปัจจัยเหล่านี้ทำให้เมื่อชุมชนหรือกลุ่มคน หรือแม้แต่ในเชิงปัจเจกบุคคลเคลื่อนย้ายไปที่ใดก็ตาม เมื่อกลุ่มคนเหล่านั้นนำพาเอาความเชื่อเชิงกลุ่มติดตัวไปเมื่อการเลือกพื้นที่ของการตั้งถิ่นฐานขึ้นที่พื้นที่ใดและมีความมั่นคงในการตั้งถิ่นฐานได้ในระยะหนึ่งแล้ว ชาวบ้านจะนำเอาความเชื่อดั้งเดิมของตนเองมาใช้ในการจัดการพื้นที่ของชุมชนท้องถิ่น เช่น การตั้งพื้นที่แบบดอนปู่ตา พื้นที่แบบป่าช้า พื้นที่ทางศาสนา เป็นต้น วิธีการในการตั้งพื้นที่เหล่านี้แม้ว่าจะมีความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มเป็นตัวตั้งแต่ ผู้คนในแต่ละท้องถิ่นก็ต้องนำเอาแนวความคิดเหล่านี้ไปปรับให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและความขัดแย้งของแต่ละพื้นที่ เช่น ในบางชุมชนอาจมีการตั้งพื้นที่ดอนปู่ตาขึ้นถึงสองพื้นที่ซึ่งก็เนื่องมาจากการเคลื่อนที่ของกลุ่มคนสองกลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานข้างเคียงกัน เป็นต้น

ประเด็นทางความเชื่อเกี่ยวกับตำนานหรือเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ เป็นความเชื่อที่เกี่ยวพันกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละกลุ่มคน หรือมีความเกี่ยวเนื่องกับตำนานที่เล่าต่อกันมา โดยผู้คนที่เคลื่อนย้ายตัวเองออกไปหาดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ในการหาอยู่หากินนั้นจะนำพาเอาตำนานและประวัติศาสตร์ชาวบ้านออกไปด้วย การนำเอาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อดังกล่าวไปนิยามพื้นที่ใหม่หรือองค์ประกอบที่พบเจอในพื้นที่ใหม่นั้นจะเกิดขึ้นอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น การนิยามพื้นที่ศาลาเก่าที่พบในหมู่บ้านให้สัมพันธ์กับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์การเคลื่อนทัพของกลุ่มเจ้าอนุวงศ์ การนิยามหินบนต้นไม้มี่มีความเกี่ยวข้องกับตำนานการสร้างพระธาตุพนมซึ่งเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของกลุ่มชนลาว

ประเด็นที่ชุมชนและท้องถิ่นสร้างขึ้นเพื่อแสดงอัตลักษณ์ใหม่ของตนเอง เป็นความเชื่อใหม่ที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เดียวกันสร้างขึ้นเพื่อบ่งบอกถึงความเป็นตัวตนร่วมกันในท้องถิ่น กระบวนการสร้างภาพลักษณ์ใหม่นี้ชุมชนท้องถิ่นมีวิธีการที่ชาญฉลาดในการใช้พื้นที่ให้เกิดความสัมพันธ์ในท้องถิ่น เช่น การสร้างหรือนำเอาพระพุทธรูปเดิมที่พบในพื้นที่มาสร้างเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในท้องถิ่น การนิยามพื้นที่แบบธาตุเดิมที่พบในพื้นที่ให้สัมพันธ์กับงานบุญงานประเพณีต่างๆ เพื่อสร้างเครือข่ายทางความเชื่อและความเป็นเจ้าของร่วมกันของท้องถิ่น เป็นต้น นอกจากการสร้างอัตลักษณ์ให้เกิดขึ้นใหม่ในลักษณะที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและศรัทธาเช่นตัวอย่างข้างต้นแล้ว การสร้างภาพความเป็นตัวตนในท้องถิ่นอีกประการที่น่าสนใจก็คือ การสร้างจินตนาการเกี่ยวกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ให้เป็นตำนานใหม่ของท้องถิ่น

ถิ่นที่ใช้สอนลูกสอนหลาน โดยพื้นที่แบบนิทานที่อ้างอิงกับสภาพทางภูมิศาสตร์นี้เป็นสิ่งที่ชาวบ้านใช้เป็นสัญลักษณ์ร่วมกันของท้องถิ่นอีกด้วย

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ของปัจจัยทางความเชื่อที่มีต่อพื้นที่

2. ประเด็นความขัดแย้งในโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น

ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มทางสังคมและกลุ่มคนภายในท้องถิ่นเป็นอีกประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการใช้พื้นที่ โดยในความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้อาจไม่ได้หมายความว่าความขัดแย้งขั้นรุนแรงถึงที่จะก่อให้เกิดความแตกหักของความสัมพันธ์ขึ้นแต่อาจเป็นความขัดแย้งที่ยังทำให้สามารถสังคมนสามารถอยู่ร่วมกันได้อยู่เพียงแต่เป็นเพียงความไม่เห็นด้วย ความไม่พอใจและความไม่ลงรอยระหว่างกลุ่มต่างๆที่อยู่ร่วมกัน แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้ว่าจะมีความขัดแย้งเหล่านี้อยู่แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่ต้องอาศัยความร่วมมือกัน กลุ่มต่างๆเหล่านี้ก็ยังสามารถทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี

ประเด็นความขัดแย้งในลักษณะแรกที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาของการตั้งบ้านในช่วงแรกของท้องถิ่น (ก่อนปี พ.ศ. 2430) คือ **ประเด็นความขัดแย้งในความแตกต่างของกลุ่มทางชาติพันธุ์** โดยในระยะของการตั้งบ้านในช่วงแรกการโยกย้ายถ่ายเทของผู้คนในลุ่มน้ำขี้ยังมีอยู่อย่างมาก การแยกบ้านการย้ายบ้านไปตั้งตามสถานที่ต่างที่เกิดขึ้นสม่ำเสมอ และเมื่อกลุ่มคนที่มีความแตกต่างของชาติพันธุ์มาอยู่ในท้องถิ่นเดียวกันจึงเกิดการแย่งชิงศักยภาพในการเข้าถึงทรัพยากร การครอบครองทรัพยากร โดยการหยิบยกเอาประเด็นทางชาติพันธุ์เข้ามาเป็นเงื่อนไข ดังที่พบในตัวอย่างในกรณีศึกษาที่มีความพยายามในการนิยามบ้านต่างๆว่าเป็น “ส่วย” ซึ่งถือว่าเป็นการดูถูกทางชาติพันธุ์ของกลุ่มคนไทลาวที่มีต่อกลุ่มชาวส่วยเป็นกลุ่มคนเลี้ยงช้างทางภาคอีสานตอนใต้

ความขัดแย้งในความแตกต่างของกลุ่มทางชาติพันธุ์ในท้องถิ่นลุ่มน้ำขี้ขึ้นไม่ก่อให้เกิดความแตกหักขั้นรุนแรงเพียงแต่สร้างพฤติกรรมบางอย่างที่เกิดขึ้นในการใช้พื้นที่ เช่น ในหมู่บ้านเดียวกันที่เป็นคนสองกลุ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานใกล้กัน กลุ่มหนึ่งเป็นไทลาว อีกกลุ่มหนึ่งเป็นส่วย ปรากฏว่าเกิดการแยกพื้นที่ทางความเชื่อประเภทดอนปู่ตาออกจากกันทำให้หมู่บ้านนั้นๆมีดอนปู่สองแห่งและประกอบพิธีกรรมแยกกันในระยะแรก หรือทัศนคติของกลุ่มคนที่แตกต่างกันในการใช้พื้นที่แบบโรงเรียนที่คนกลุ่มส่วยไม่ยอมไปใช้โรงเรียนร่วมกันกับกลุ่มไทลาวในท้องถิ่น เป็นต้น

อย่างไรก็ตามแม้ว่าความสัมพันธ์ของท้องถิ่นจะมีความขัดแย้งอยู่แต่ก็ยังมีโครงสร้างทางประเพณีบางอย่างที่เชื่อมโยงผู้คนต่างกลุ่มเหล่านี้เข้าหากันได้เช่น งานบุญบั้งไฟ ดังจะเห็นได้จากการเข้าร่วมงานบุญ

ระหว่างบ้านอย่างสม่ำเสมอ ดังนั้นเราอาจสรุปได้ว่า ท่ามกลางโครงสร้างทางสังคมที่แตกต่าง กลุ่มคนเหล่านั้นจะใช้งานบุญงานประเพณีเป็นดังเสมือนกาวที่ร้อยชุมชนเข้าหากันได้อยู่

ประเด็นความขัดแย้งในแบบที่สองคือ **ประเด็นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในความเป็นเจ้าของร่วมกัน** โดยในประเด็นนี้เราจะสามารถพบเห็นได้จากกรณีของความรู้สึกในความเป็นเจ้าของพื้นที่พระธาตุที่แต่เดิมมีความรู้สึกร่วมกัน แต่เมื่ออาณาบริเวณของเขตหมู่บ้านและเขตปกครองอื่น ๆ มีความชัดเจนมากขึ้น ความรู้สึกก็เริ่มแยกออกจากกันเรื่อย ๆ อาจจะเป็นเนื่องมาจากปฏิสัมพันธ์ทางกิจกรรมต่าง ๆ เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป จนทำให้ความรู้สึกร่วมในความเป็นเจ้าของพระธาตุเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพราะเป็นที่น่าสังเกตว่าในแต่เดิมที่ถนนหนทางยังไม่ดี ยานพาหนะยังไม่มี ชาวบ้านยังคงเดินทางมาร่วมงานบุญพระธาตุได้ แต่ในปัจจุบันชุมชนบางแห่งกลับให้เหตุผลว่าหมู่บ้านของตนเองอยู่ห่างไกลสะดวกในการเดินทางมาร่วมงาน ซึ่งไม่น่าที่จะเป็นเหตุผลอันสมควรเท่าไร การปรับเปลี่ยนความรู้สึกที่มีต่อพื้นที่เหล่านั้นแม้ว่าไม่สามารถชี้ชัดได้แน่นอนว่าเกิดขึ้นจากเหตุผลของการแบ่งพื้นที่ทางการปกครอง แต่อาจสรุปได้ว่าเป็นหนึ่งในหลายสาเหตุที่ทำให้เกิดความรู้สึกเช่นนี้

ประเด็นความขัดแย้งในแบบที่สามคือ **ประเด็นอันเกิดจากการศักดิ์ศรีระหว่างบ้าน** โดยความขัดแย้งในลักษณะเช่นนี้เป็นที่น่าสนใจเนื่องจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้อาจไม่ได้เกิดจากเหตุผลที่แตกต่างกันของกลุ่มทางชาติพันธุ์แต่เพียงอย่างเดียว เพราะจากกรณีศึกษาทำให้พบว่า ในบ้านที่แตกออกมาจากบ้านใหญ่หรือบ้านพ่อตา ก็ยังมีความขัดแย้งทางศักดิ์ศรีบ้านเกิดขึ้นระหว่างบ้านพ่อตากับบ้านเขย ความขัดแย้งนี้อาจเกิดจากศักดิ์ศรีบ้านที่แฝงไว้ในพื้นที่บางอย่างเช่น พื้นที่วัด พื้นที่โรงเรียน เป็นต้น โดยการดูถูกนี้อาจสะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ในแต่ละหมู่บ้านอีกด้วยเนื่องจากว่าหากบ้านใดไม่มีวัด และโรงเรียนก็หมายความว่าบ้านที่ขาดความมั่งคั่งตามความหมายของชาวบ้าน การถูกกล่าวหาว่าเป็นบ้านไม่วัดไม่มีโรงเรียนนั้นจึงทำให้เกิดความขัดแย้งในจิตใจของบ้านนั้น ๆ ดังนั้นจึงเกิดความพยายามในการสร้างพื้นที่เหล่านั้นขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดการแยกพื้นที่ที่เคยสร้างความสัมพันธ์ในท้องถิ่นออกจากกัน

3. ประเด็นจากการจัดการพื้นที่ของภาครัฐ

ส่วนปัจจัยต่อมาที่ส่งผลในช่วงเวลาต่อมาคือ **“ประเด็นจากการจัดการพื้นที่ของภาครัฐ”** โดยปัจจัยในส่วนนี้จะเข้ามากระทบในแต่ละพื้นที่ในช่วงเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา วิธีการที่ภาครัฐใช้เข้ามามีการจัดการพื้นที่จะมีมากมายหลายวิธีการ เช่น การควบคุมพื้นที่ทางศาสนาดังเช่นวัดด้วยวิธีการกำหนดระบบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นในพื้นที่(ตั้งแต่ช่วงสมัยของรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา) การปลูกฝังจิตสำนึกของเด็กในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางการศึกษาเช่นโรงเรียนด้วยการกำหนดหลักสูตรจากส่วนกลางในการเรียนรู้ (ช่วงหลังจาก ปีพ.ศ. 2464 ภายหลังจากการประกาศใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษาเป็นต้นมา) หรือแม้แต่การสร้างพื้นที่ทางการปกครองในรูปแบบของการแบ่งหน่วยของพื้นที่ออกเป็น หมู่บ้าน หมู่ที่ ตำบล อำเภอ เป็นต้น และนอกจากการจัดการพื้นที่จากภาครัฐในแบบของพื้นที่ทางกายภาพแล้ว ทางภาครัฐยังมีการจัดการพื้นที่ในแบบของพื้นที่ทางนามธรรมที่เข้ามาเป็นเครื่องมือของรัฐในการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นอีกเช่น การกำหนดพื้นที่แบบนามสกุล เป็นต้น

ประเด็นที่เกิดจากการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางกายภาพ เป็นวิธีการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวิถีคิดและความศรัทธาของผู้คนที่มีความสัมพันธ์ เช่น การควบคุมพื้นที่ทางศาสนาผ่านระบบการปกครองคณะสงฆ์นั้นนอกจากจะเป็นการสร้างให้พระสงฆ์มีวิถีคิดแบบระบอบทางการปกครองแบบของรัฐแล้วยังทำให้รูปแบบความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มีต่อบุคคลดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งโดยปกติแล้ว

การสร้างเงื่อนไขเกี่ยวกับการจัดการเกี่ยวกับกลุ่มคนทางศาสนาจะเป็นคนในชุมชนและท้องถิ่นเป็นผู้จัดการร่วมกันความสัมพันธ์จึงก่อเกิดได้โดยง่ายแต่เมื่อเปลี่ยนไปโดยมีส่วนของภาครัฐเข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้นความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงเปลี่ยนแปลงไปและประเพณีบางอย่างก็หายไปหรือเจือจางไปจากชุมชนดังเช่น การรณรงค์ผ้าขาวให้พระในชุมชนและท้องถิ่น เป็นต้น

ในการสร้างทัศนคติของเด็กในท้องถิ่นผ่านพื้นที่แบบโรงเรียนนั้นก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางจินตนาการและความคิดขึ้นมากมายเช่นกัน ดังเช่น การเปลี่ยนแปลงความคาดหวังในชีวิตผู้คนตั้งแต่เดิม คนในท้องถิ่นจะมีความคาดหวังในชีวิตในแต่ละปีเกี่ยวกับผลผลิตที่ได้จากการลงแรงทำเกษตรกรรมหรือการทำนา แต่ทัศนคติที่โรงเรียนสร้างขึ้นให้เด็ก ๆ นั้นเป็นทัศนคติทางอาชีพที่แตกต่างไปจากกิจกรรมดั้งเดิมที่สืบทอดมาแต่ปู่ย่า และนอกจากพื้นที่แบบโรงเรียนจะสร้างความคิดเกี่ยวกับอาชีพใหม่ให้เด็กภายในท้องถิ่นแล้ว ระบบของการศึกษาที่มีระยะเวลาในการศึกษาที่ไม่สัมพันธ์กับปฏิทินชีวิตในท้องถิ่นได้ทำให้ความสัมพันธ์ของเด็ก ๆ กับวิถีชีวิตประจำปีในท้องถิ่นไม่สอดคล้องและไม่สร้างกระบวนการการเรียนรู้ร่วมกันในท้องถิ่น ดังเช่น ระยะเวลาในการปิดเทอมที่ไม่สัมพันธ์กับช่วงเวลาของการทำนาในท้องถิ่นเพราะเวลาที่เด็ก ๆ ในท้องถิ่นปิดเทอมจะเป็นช่วงที่ไม่มีการทำนาหรือเป็นการทำนานอกฤดูกาล

ประเด็นที่เกิดจากการควบคุมผู้คนในท้องถิ่นผ่านพื้นที่ทางการปกครอง เป็นการเข้ามาจัดการพื้นที่จากภาครัฐที่สร้างพื้นที่ทางนามธรรมแบบใหม่ให้เกิดขึ้นภายในพื้นที่ เช่น พื้นที่ทางการปกครองและพื้นที่ทางนามสกุล เป็นต้น พื้นที่ทางการปกครองเป็นการสร้างอาณาบริเวณของหน่วยการปกครองของรัฐที่ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นถูกแบ่งออกเป็นหน่วยตามระบอบทางการเมือง พื้นที่แบบดังกล่าวในระยะแรกยังไม่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวิถีคิดของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นแต่เมื่อช่วงเวลาผ่านไปจนกระทั่งมาถึงปัจจุบันวิถีคิดแบบอาณาบริเวณทางการเมืองเริ่มเข้ามามีผลต่อระบบความคิดของคนบางกลุ่มในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นปกครองในพื้นที่ การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากปัจจัยดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่นเริ่มที่จะเจือจางลง และในบางท้องถิ่นการจัดการพื้นที่ตามระบบการปกครองของรัฐทำให้โครงสร้างความสัมพันธ์เดิมเริ่มหายไปหายไป เช่น หากบ้านหนึ่งที่เคยมีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นอยู่แต่เดิมแต่เมื่อภายหลังจากการแบ่งพื้นที่ทางการปกครองออกจากกัน บ้านบางบ้านอาจลดความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นลง เป็นต้น

4. ประเด็นจากระบบตลาด

ประเด็นที่เกิดขึ้นจากวิถีคิดแบบตลาดนั้นทำให้เกิดผลติดตามมาทางความคิดอย่างมากมาย และมีผลสืบเนื่องไปสู่พื้นที่ประเภทอื่นๆ ปัจจัยของตลาดได้เข้ามามีบทบาทในดินแดนแถบลุ่มน้ำชีประมาณปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ซึ่งในแต่ละท้องถิ่นก็อาจมีบทบาทเข้ามาเกี่ยวข้องในระยะเวลาที่ไม่เท่ากันตามแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นเฉพาะท้องถิ่น

พื้นที่แบบตลาดในระยะแรกเริ่มนั้นจะเกี่ยวข้องกับอำนาจหน้าที่ของผู้ปกครองพื้นที่ ควบคู่ไปกับกลุ่มพ่อค้าคนจีนเป็นส่วนใหญ่ ตลาดในช่วงเวลานั้นทำให้วิถีคิดของผู้คนในท้องถิ่นเกี่ยวกับพื้นที่ทางทรัพยากรต่างๆ เปลี่ยนไป รวมทั้งความคาดหวังของผู้คนต่อพื้นที่ก็เปลี่ยนแปลงไป เช่น การเปลี่ยนวิถีคิดที่มีต่อผลผลิตที่ได้จากการลงแรงในการทำนาที่เปลี่ยนเป็นการมองไปที่ผลผลิตที่ได้เพื่อการซื้อขาย หรือการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดเกี่ยวกับต้นทุนแบบทุนนิยมที่ใช้เงินตราเป็นเครื่องมือในการสร้างฐานของแรงงาน ในขณะที่แต่เดิมนั้นระบบแรงงานของท้องถิ่นจะทำการลงแขกเป็นเครื่องมือในการผลิต

พื้นที่ตลาดมีความเกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรภายในท้องถิ่นกับภายนอก แต่ในช่วงของประมาณปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมาท้องถิ่นถูกทำให้ไปเกี่ยวข้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มุ่งให้พื้นที่ของท้องถิ่นสร้างผลผลิตเพื่อนำไปเกื้อหนุนทรัพยากรที่ต้องในระบบตลาดใหญ่ในเมืองหลวงและต่างประเทศมากขึ้น พื้นที่ทางทรัพยากรมากมายจึงถึงเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่ของพืชเศรษฐกิจ พื้นที่ที่เคยเป็นทามในหลายๆพื้นที่ถูกเปลี่ยนถูกรุกคืบเข้าไปเป็นพื้นที่ปลูกปอ ระบบนิเวศท้องถิ่นจึงได้ถูกรังแกด้วยระบบการตลาดที่คาดหวังทรัพยากรจากพืชเศรษฐกิจ

5. ประเด็นจากแผนพัฒนาของรัฐ

การเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อการพัฒนาประเทศภายหลังจากปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา เราไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้เข้ามามีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงในหลายส่วน การเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นจากผลของการใช้แผนพัฒนาก็เช่นเดียวกัน

พื้นที่ในหลายแห่งในท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ทางทรัพยากรมากมายได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นพืชเพื่อสร้างฐานของเศรษฐกิจตามระบบของทุนนิยม พื้นที่นามากมายถูกปรับให้มีการปลูกปอ มันสำปะหลัง และนอกจากนี้พื้นที่ป่าอีกมากมายก็ถูกถางมาเป็นพื้นที่ในการทำพืชเศรษฐกิจ

นอกจากการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ทำกินแล้ว การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่อยู่อาศัยก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาดังกล่าวเช่นกันดังจะเห็นได้จาก การเปลี่ยนแปลงระหว่างเรือน ที่มีการตัดถนนในหมู่บ้านในช่วงปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา หรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการพัฒนาสาธารณูปโภคต่างๆได้แก่ น้ำ ไฟ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้หากมองในประเด็นของการใช้ประโยชน์จะเห็นได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงบวกที่ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ได้ สร้างชีวิตที่ดีขึ้นของประชาชน แต่หากมองในมุมกลับจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก่อให้เกิดผลลบในบางเรื่องเช่น การตัดถนนแบบตารางทำให้ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการสัญจรซึ่งจากแต่เดิมที่ผู้คนมีโอกาสนในการพบปะสังสรรค์กันได้ง่ายมาเป็นการเดินทางตามตารางที่ถูกขีดไว้ หรือการเข้ามาของไฟฟ้าทำให้เกิดการใช้อุปกรณ์ต่างๆภายในครัวเรือนเพื่อชีวิตที่ทันสมัยจนอาจก่อให้เกิดความฟุ้งเฟ้อแก่ประชาชนในพื้นที่ เป็นต้น ดังนั้นแล้วอาจกล่าวได้ว่าในภาพเชิงบวกที่เกิดขึ้นจากการพัฒนานี้ก็ยังมีบางสิ่งที่ชุมชนต้องสูญเสียและต้องปรับตัวจากการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เช่นเดียวกัน

6. ประเด็นเกี่ยวกับจัดการน้ำของภาครัฐ

น้ำเป็นปัจจัยที่สำคัญในการหล่อเลี้ยงผู้คนในท้องถิ่นในวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ได้ ในแต่เดิมก่อนปี พ.ศ. 2510 ท้องถิ่นจะสร้างวิธีการจัดการน้ำของตนเองผ่านวิธีการที่หลากหลายเช่น การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี เป็นต้น ซึ่งวิธีการจัดการแหล่งน้ำของท้องถิ่นจะมีความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับปฏิทินของกิจกรรมต่างๆในชุมชน อีกทั้งชาวบ้านจะสังเกตการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับน้ำเพื่อปรับกิจกรรมของตนเองให้สอดคล้องกับระดับที่เปลี่ยนแปลงไปของน้ำ เช่น การทำนาในพื้นที่ทุ่งทาม ที่รอให้ระดับของน้ำลดลงจนสามารถทำนาในพื้นที่ดังกล่าวได้

ต่อมาเมื่อภาครัฐเข้ามามีบทบาทในการจัดการน้ำผ่านหน่วยงานที่เรียกว่า “กรมชลประทาน” อำนาจในการจัดการน้ำของท้องถิ่นจึงเปลี่ยนแลงไปจากชุมชนท้องถิ่นไปสู่รัฐ พื้นที่บางแห่งไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรน้ำในท้องถิ่นได้เนื่องจากกรมชลประทานไม่อนุญาต หรือแม้แต่ในบางท้องถิ่นที่แต่เดิมชาวบ้านมีการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำและคูเมืองเดิมที่มีในท้องถิ่น แต่เมื่อกรมชลประทานเข้ามาจัดการประกอบกับ

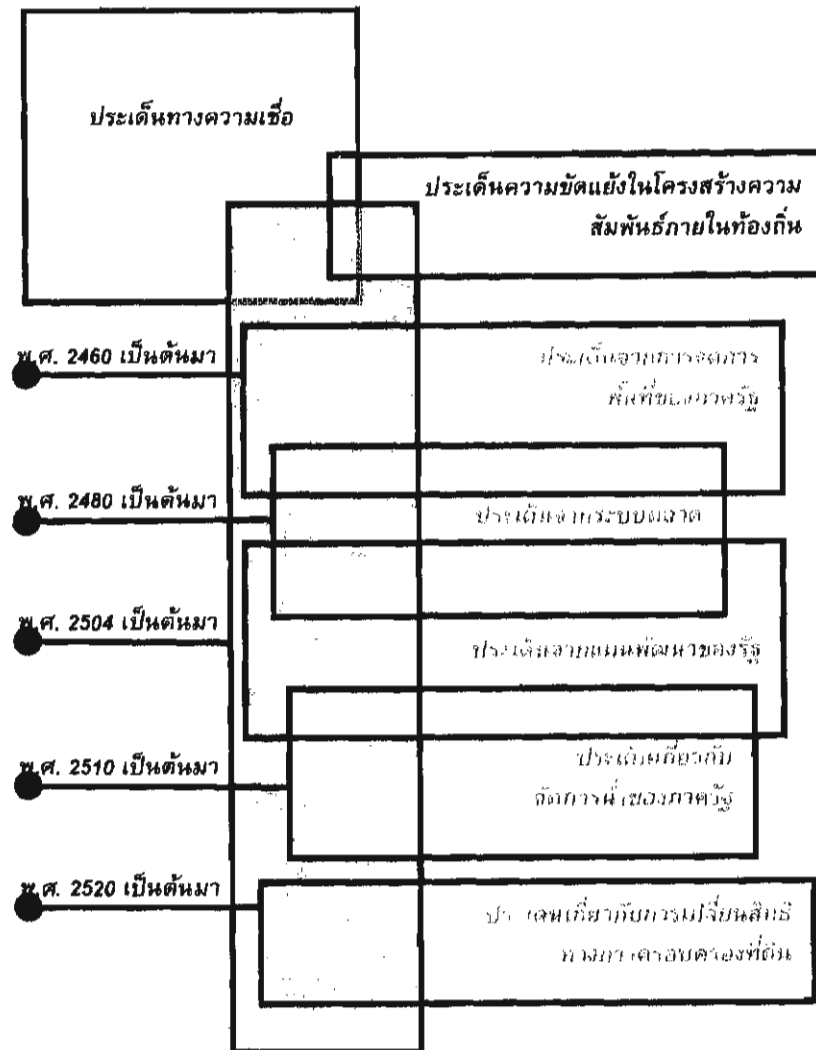
กรมศิลปากรเข้ามาดูแลจึงทำให้ชาวบ้านไม่สามารถใช้สอยแหล่งน้ำเดิมที่ตนเองเคยใช้สอยมาแต่ปู่ย่าได้ การเปลี่ยนแปลงอำนาจจัดการนี้ทำให้เกิดผลทั้งในแง่ของการใช้สอย วิธีชีวิตและที่สำคัญทำให้ช่วงเวลาของการทำนาของท้องถิ่นเป็นไปตามปฏิทินของรัฐคือ นาปี และนาปรัง

7. ประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนสิทธิทางการครอบครองที่ดิน

ประเด็นเกี่ยวกับความคิดของคนในการเป็นเจ้าของที่ดินเป็นอีกหนึ่งวิถีคิดที่เปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ครั้งสำคัญ โดยภายหลังจากการเข้ามาออกเอกสารสิทธิจากภาครัฐในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชี ช่วงประมาณปี พ.ศ. 2510 ความคิดของผู้คนเกี่ยวกับทรัพย์สินประเภทที่ดินจึงเกิดขึ้น พื้นที่ดินถูกนิยามให้เป็นที่สามารถครอบครองอย่างถาวร สามารถสืบทอดกันทางมรดกและสามารถซื้อขายได้ พื้นที่ดินต่างๆในช่วงของก่อนการให้เอกสารสิทธิจึงถูกชาวบ้านและผู้ปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้นเข้าไปบุกป่าถางพงแสดงอาณาบริเวณไว้ว่าเป็นของตนเพื่อให้ได้สิทธิทางการครอบครองที่ออกให้จากภาครัฐ

ภายหลังจากพื้นที่ต่างๆในท้องถิ่นมีการมีกรรมสิทธิ์ครอบครองที่ชัดเจนทั้งโดยแบ่งออกเป็นกรรมสิทธิ์เฉพาะปัจเจกบุคคล กรรมสิทธิ์ร่วมกันของชุมชน และกรรมสิทธิ์ของรัฐ การจัดการพื้นที่ต่างๆก็เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่ระดับเรือนจนถึงระดับท้องถิ่น จิตสำนึกของความเจ้าของยิ่งทวีความชัดเจนขึ้น เริ่มจากในระยะแรกที่มีการนิยามในที่ส่วนบุคคล และสร้างองค์ประกอบทางกายภาพประเภทรั้วเรือนไว้แสดงอาณาบริเวณและใช้ระแวงระวังภัยในทรัพย์สินของตนเอง ต่อมาเริ่มมีการแบ่งอาณาบริเวณของชุมชนกับชุมชนตามพื้นที่ทางการปกครอง

การเกิดการครอบครองพื้นที่แบบของรัฐ เป็นอีกวิธีการที่รัฐสร้างขึ้นเพื่อเข้าไปจัดการและดูแลพื้นที่ในหลายๆส่วน ทั้งพื้นที่แหล่งน้ำ พื้นที่ป่าต่างๆ เมื่อความชัดเจนของการครอบครองพื้นที่ของรัฐเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งทำให้หน่วยงานของรัฐถืออำนาจในการจัดการพื้นที่นั้นๆ ได้โดยไม่ต้องผ่านความเห็นของชาวบ้าน ดังที่เห็นได้จากกรณีของท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางที่กรมศิลปากรเข้ามากำหนดเขตพื้นที่ของการอนุรักษ์โดยไม่ฟังเสียงของชาวบ้าน จนทำให้เกิดความไม่เห็นด้วยกับการทำงานของรัฐ เป็นต้น

แผนภูมิแสดงประเด็นที่เข้ามามีผลต่อพื้นที่แถบลุ่มน้ำชี

กระบวนการการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ภายในท้องถิ่น

ภายหลังจากที่ชุมชนท้องถิ่นมีปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่ต่างๆในลุ่มน้ำชี กระบวนการของการปรับตัว การต่อต้านและการดำรงไว้ของเรื่องราวบางอย่างจึงเกิดขึ้นทั้งจากที่ผู้คนในท้องถิ่นตั้งใจและไม่ตั้งใจก็ตาม กระบวนการการปรับตัวเหล่านี้อาจเป็นทั้งภาพเชิงบวกและภาพเชิงลบที่เกิดขึ้นก็ได้ สำหรับกระบวนการปรับตัวและการดำรงอยู่ในครั้งนี้เราจะกล่าวถึงแต่เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่แต่เพียงเท่านั้น

ในกระบวนการการปรับตัวอันเกิดเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่น จะเกิดการปรับตัวขึ้นในสามลักษณะคือ การปรับตัวเกี่ยวกับกลุ่มคนกับทรัพยากร การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับกลุ่มคน และการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงระหว่างกลุ่มคนกับความเชื่อและประเพณี ซึ่งมีรายละเอียดแต่ละกระบวนการดังต่อไปนี้

1. การปรับตัวและเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกลุ่มคนกับพื้นที่ทางทรัพยากร

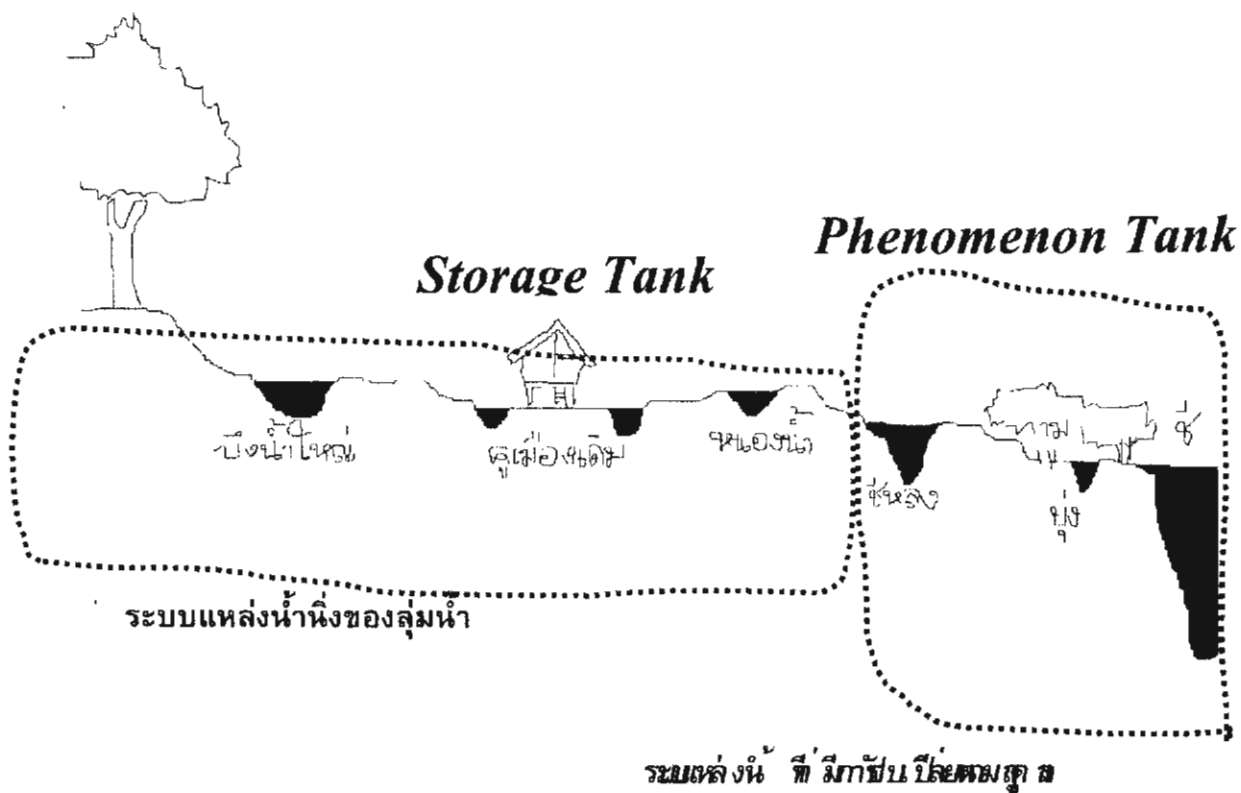
กระบวนการการปรับตัวของผู้คนเกิดขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของการตั้งบ้านเรือน โดยการปรับตัวของท้องถิ่นในระยะแรกนั้นจะเป็นการปรับความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนกับพื้นที่ทางทรัพยากรเป็นส่วนใหญ่ เช่น การปรับตัวอันเนื่องมาจากข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากรคือ การสร้างความสัมพันธ์ในท้องถิ่นเพื่อผลทางการแลกเปลี่ยนทรัพยากร การปรับตัวในช่วงก่อนปีพ.ศ. 2460 จึงเป็นการปรับตัวของท้องถิ่นเกี่ยวกับความอยู่รอดของปากท้องเป็นสำคัญ

ในความเป็นจริงแล้วการปรับตัวอันเนื่องมาจาก “การเรียนรู้ของคนกับทรัพยากร” นั้นมีมาช้านานแล้ว ดังจะพบได้จาก การตั้งถิ่นฐานของเมืองเดิมตั้งแต่สมัยทวารวดีที่พบในเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ที่มีการตั้งพื้นที่เมืองอยู่ในพื้นที่ลุ่มที่เป็นแอ่งกระทะแต่อยู่สูงเกินกว่าน้ำท่วมถึงได้ง่าย ซึ่งจะเป็นสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ดีในการกักเก็บน้ำ เนื่องจากการไหลของน้ำจะลงสู่แนวคูเมืองได้โดยง่าย นอกจากนี้เมืองโบราณบางแห่งยังอาศัยแนวร่องน้ำในการสร้างแนวคูเมือง เช่น เมืองกาหลง จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าประสบการณ์ของคนโบราณในการเลือกพื้นที่ตั้งเมืองเป็นองค์ความรู้ที่ชาญฉลาดอย่างมาก

การปรับตัวของคนที่มีต่อทรัพยากรเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาเนื่องจากทรัพยากรและกลุ่มคนเป็นสิ่งที่เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่ตลอดเวลา การเรียนรู้ธรรมชาติของคนในลุ่มน้ำชีเป็นพลวัตที่เคลื่อนไหวตลอดเวลา ตัวอย่างที่ทำให้เราสามารถเข้าใจบทเรียนของท้องถิ่นเกี่ยวกับการปรับตัวของกลุ่มคนเข้ากับทรัพยากรแหล่งน้ำได้มากยิ่งขึ้น คือ การใช้วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับระบบการขึ้นลงของน้ำ ดังที่เคยกล่าวมาแล้วว่าระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีมีอยู่สองระบบหลักๆคือ แหล่งน้ำนิ่งที่ใช้กักเก็บน้ำ กับแหล่งน้ำที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ที่เกิดขึ้นในระบบน้ำทั้งสองระบบจะมีช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ดังนั้นกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีจึงต้องสร้างโครงข่ายความสัมพันธ์ไว้รองรับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกัน เช่น การแลกเปลี่ยนกับข้าว เป็นต้น

แผนที่แสดงความสัมพันธ์ในการตั้งเมืองกาหลงกับสภาพภูมิศาสตร์ที่อาศัยร่องน้ำในการกักเก็บน้ำในคูเมือง

ภาพวาดจำลองสภาพทางภูมิศาสตร์ของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีที่ชุมชนมีวิธีการเรียนรู้
ที่จะอยู่กับลุ่มน้ำอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ

นอกจากกระบวนการปรับตัวของกลุ่มคนที่มีต่อระบบน้ำของท้องถิ่นแล้ว การเปลี่ยนแปลงทรัพยากรตามฤดูกาลนี้ยังทำให้เกิดการปรับตัวของการทำนาในพื้นที่นาบริเวณทาม ซึ่งมีการขึ้นลงของน้ำเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมการทำนากว่าคือ การทำนาทามจะเป็นการทำนาในช่วงที่น้ำลง เนื่องจากในช่วงเวลาน้ำมากในบริเวณดังกล่าวจะไม่สามารถอยู่อาศัยและทำนาได้เนื่องจากน้ำจะท่วมสูงมาก ดังนั้นปฏิทินของการทำนาทามกับนาโคกจึงมีช่วงเวลาที่เลื่อมล้ำกันอยู่จนจะก่อให้เกิดการหมุนเวียนแรงงานในการเก็บเกี่ยวภายในท้องถิ่นได้

สำหรับในพื้นที่ที่มีประเด็นทางความขัดแย้งอันเกิดเนื่องมาจากศักยภาพในการเข้าถึงทรัพยากร เช่น การเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้ในที่โคก เป็นต้น การปรับตัวของคนที่มีเงื่อนไขที่ยากต่อการเข้าถึงทรัพยากร (อาจมีสาเหตุจากการครอบครองอย่างไม่เป็นทางการของกลุ่มบ้านที่เข้ามาอยู่ก่อนหน้า หรือการกีดกันเนื่องจากความแตกต่างทางชาติพันธุ์ หรือแม้แต่การเกิดลดน้อยลงของทรัพยากรเองก็ตาม) ชาวบ้านเหล่านั้นจึงต้องสร้างทางเลือกในการแสวงหาทรัพยากร โดยทางออกของกลุ่มคนเหล่านี้จะเป็นการเดินทางออกไปหาไม้ใหญ่จากพื้นที่ภายนอกท้องถิ่น ซึ่งจากข้อมูลทำให้ทราบว่า พื้นที่บริเวณเขื่อนลำปาวเดิมจะเป็นแหล่งของต้นไม้ใหญ่ที่ชุมชนในลุ่มน้ำชีเดินทางมาเอาไม้ลงมาสร้างบ้านเรือนของตนเอง ดังที่พบในตัวอย่างของท้องถิ่นเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ รวมไปถึงท้องถิ่นสงเปือย จังหวัดยโสธร

การปรับตัวของคนอีกประการที่พบเห็นในพื้นที่ป่าโคกหรือป่าสาธารณะคือ การยึดหยุ่นวิธีการครอบครองพื้นที่ โดยการเปิดโอกาสให้กลุ่มคนที่ไม่สามารถทำกินในที่ดินของตนได้เนื่องจากสาเหตุบางประการ

(เช่น น้ำท่วม เป็นต้น) ได้มีโอกาสในการทำกินโดยเข้ามาทำการถางพื้นที่สาธารณะของท้องถิ่นเพื่อใช้ในการทำกินชั่วคราวและเมื่อสามารถกลับไปทำนาในที่เดิมของตนได้ก็จะปล่อยที่ดินดังกล่าวไว้ในผู้อื่นใช้ประโยชน์ต่อไป โดยชาวบ้านก็จะเรียกพื้นที่นั้นตามชื่อของผู้ที่ทำการถางพื้นที่นั้นๆ พื้นที่เหล่านี้จะพบเฉพาะปลายของกลุ่มน้ำชี ซึ่งเรียกพื้นที่นี้ว่า “เหล้า”

2. การปรับตัวและเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับกลุ่มคน

การปรับตัวที่เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มคนกับกลุ่มคนนั้นสามารถเรียกได้อีกอย่างว่า **“การปรับโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม”** ซึ่งในการปรับตัวในลักษณะเช่นนี้มักเกิดขึ้นเพื่อผลจากความขัดแย้งที่มีระหว่างกลุ่มคนในชุมชนและท้องถิ่น ดังที่พบในกรณีของการตั้งถิ่นฐานของคนสองกลุ่มชาติพันธุ์ภายในท้องถิ่นเดียวกันและในพื้นที่ใกล้เคียงกัน แต่เมื่อผ่านไประยะหนึ่งการผสมผสานทางชาติพันธุ์ก็เกิดขึ้นเนื่องจาก **ประเพณีการแต่งงานแบบเอาเขยเข้าบ้านทำให้มีการผสมผสานทางชาติพันธุ์เกิดขึ้น** ความแตกต่างเชิงชาติพันธุ์จึงไม่รุนแรง

นอกจากการปรับตัวเข้าหากันโดยการผูกสายเครือญาติแล้วยังมีอีกหลายวิธีการที่กลุ่มคนในท้องถิ่นสร้างความเชื่อมโยงเข้าหากัน **การเชื่อมโยงผ่านงานบุญงานประเพณี** ก็เป็นอีกหนึ่งวิธีการในการประสานผู้คนเข้าหากัน โดยเฉพาะในตำนานทางความเชื่อเกี่ยวกับ **“อูรังค์ฮาดู”** การสร้างน้ำพระธาตุ และงานบุญบั้งไฟ ภายใต้อำนาจของงานบุญเหล่านี้ทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนในท้องถิ่น และเกิดปฏิสัมพันธ์ทางกิจกรรมขึ้น ซึ่งก็ช่วยลดความขัดแย้งที่เกิดในท้องถิ่นลงได้บ้าง

ในการปรับตัวระหว่างผู้คนนั้นไม่ได้เกิดจากปัจจัยระหว่างคนกับคนแต่เพียงเท่านั้น ในบางกรณีเงื่อนไขทางธรรมชาติก็เข้ามามีบทบาทให้เกิดกระบวนการปรับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนได้เช่นเดียวกัน อย่างในกรณีของเงื่อนไขการขึ้นลงของน้ำทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกลุ่มคน หรืออย่างกรณีของการทำเกลือที่ขึ้นตามฤดูที่สร้างความสัมพันธ์ของกลุ่มคนขึ้น เป็นต้น ดังนั้นอาจสรุปได้ว่า **“การปรับตัวระหว่างกลุ่มคนภายในท้องถิ่นอาจเกิดขึ้นได้จากเงื่อนไขทางประเพณี แบบแผนทางการแต่งงาน และเงื่อนไขทางธรรมชาติ ก็อาจจะเป็นได้หลายหลากขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของแต่ละพื้นที่”** การปรับความสัมพันธ์ระหว่างคนอีกประเภทคือ **“การปรับความสัมพันธ์ผ่านการแลกเปลี่ยนแรงงานในท้องถิ่น”** ในแต่เดิมที่มีการแลกเปลี่ยนแรงงานผ่านการ **“ลงแขก”** ทั้งการเกี่ยวข้าวในนาตาม นาโคตตลอดจนการสร้างบ้านเรือน โดยใช้การจัดการด้วยการตกลงกันในท้องถิ่น แต่เมื่ออิทธิพลของความคิดแบบตลาดการใช้เทคโนโลยี ความคาดหวังในผลกำไร เข้ามาเปลี่ยนความคิดของคนในท้องถิ่น การปรับความสัมพันธ์จากการพึ่งพากันและกันเข้าสู่ความสัมพันธ์แบบการว่าจ้างจึงเกิดขึ้นจนกระทั่งความสัมพันธ์ของการลงแขกถูกนำมาผสมผสานกับแนวคิดแบบทุนนิยม โดยปัจจุบันชาวบ้านที่เริ่มการหว่านข้าวต้องอาศัยการคาดคะเนที่พอดีเนื่องจากหากหว่านแล้วข้าวไม่ตายและสามารถเกี่ยวข้าวได้ก่อนชาวนาคนอื่นการว่าจ้างก็จะถูกกว่า แต่หากหว่านข้าวช้าจนต้องเกี่ยวข้าวได้ช้ากว่าคนอื่นจะทำให้การว่าจ้างแรงงานต้องมีราคาแพงขึ้น

การเปลี่ยนแปลง **“ความรู้สึกในการครอบครองพื้นที่อยู่อาศัย”** เป็นอีกสาเหตุที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กันระหว่างคนภายในชุมชน โดยแต่เดิมนั้นผู้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันผ่านการเกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างทางเดินที่สามารถเดินไปมาระหว่างอาคารบ้านเรือน หรือพื้นที่ว่างที่เป็นสวนว่างระหว่างอาคารได้ เนื่องจากไม่มีอาณาเขตการครอบครองที่ชัดเจน แต่เมื่อมีการออกโฉนดครอบครองการแบ่งอาณาบริเวณจึงเกิดความชัดเจนขึ้น ทำให้เกิดการกันรั้วรอบเรือนขึ้น ทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนต้องเกิดการเปลี่ยนแปลงไป พื้นที่ที่เคยเป็นที่พบปะของผู้คนระดับละแวกบ้านจึงหดหายไป

ที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดจะเห็นได้ว่าเป็นการปรับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนภายในท้องถิ่นทั้งสิ้น แต่มีการปรับตัวบางอย่างที่เป็นการปรับตัวระหว่างกลุ่มคนภายในกับกลุ่มคนภายนอกท้องถิ่น เช่น กรณีของการกระทบกันระหว่างกรมศิลปากรกับชาวบ้านในการอนุรักษ์แนวคูเมืองเดิม เนื่องจากขาดการทำความเข้าใจและการประสานงานที่ชัดเจนระหว่างหน่วยงานกับชาวบ้านจึงเกิดความไม่พอใจขึ้น โดยทามกลางความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันนี้ชาวบ้านมีวิธีการโต้ตอบโดยใช้จินตนาการเป็นเครื่องโต้แย้ง เช่น หากว่ากรมศิลปากรให้ข้อมูลว่าเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น ชาวบ้านก็จะแย้งและไม่เชื่อ เป็นต้น หรือการโต้ตอบของชาวบ้านอีกทางคือการปกปิดข้อมูลบางประการเกี่ยวกับสถานที่โบราณคดีหรือที่ที่ชาวบ้านขุดพบโบราณวัตถุ โดยไม่บอกให้กรมศิลปากรทราบ เป็นต้น ซึ่งการสร้างความสัมพันธ์เชิงลบที่เกิดขึ้นนี้เกิดขึ้นเนื่องจากกระบวนการการจัดการพื้นที่ที่ไม่ประสานเอาความคิดเห็นของชาวบ้านเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการ

3. การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงระหว่างกลุ่มคนกับความเชื่อและประเพณี

วิธีการปรับตัวเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นที่ต้องกล่าวถึงคือ **การปรับตัวบนพื้นที่ทางความเชื่อ** เช่น พื้นที่ทางศาสนา เนื่องจากชาวบ้านมีวิธีการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านภายหลังจากการเข้ามาของระบบการปกครองคณะสงฆ์ โดยวิธีการที่ชาวบ้านบางส่วนได้ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับพระสงฆ์โดยไม่อ้างอิงกับการเคารพนับถือกับพระสงฆ์ในลักษณะที่สัมพันธ์กับพื้นที่ แต่จะไปนับถือพระสงฆ์ที่สัมพันธ์กับความศรัทธาเป็นที่ตั้ง หรืออาจกล่าวได้ว่า **ชาวบ้านอาจไม่นับถือพระในหมู่บ้านของตนแต่เพียงอย่างเดียวแต่จะมีชาวบ้านบางส่วนเลือกที่จะไปนับถือกับพระหรือหลวงพ่อบนพื้นที่อื่นตามแต่ศรัทธาของตนเอง**

การเปลี่ยนแปลงระหว่างคนกับความเชื่ออีกประการคือ **“การเปลี่ยนแปลงวิธีคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมงานศพ”** ซึ่งแต่เดิมการสร้างพื้นที่ป่าช้าของชาวบ้านในแถบลุ่มน้ำชีจะมีการผสมผสานกับจินตนาการในเรื่องราวเกี่ยวกับ **“ผี”** โดยมีการแยกพื้นที่ของการตายไว้ชัดเจนเช่น การตายโหง ตายท้องกลม เด็กตาย หรือการตายแบบธรรมชาติ ซึ่งผู้คนในลุ่มน้ำชีแถบนี้จะมีการแยกพิธีกรรมและพื้นที่ตามแบบการตายอย่างชัดเจนคือ การตายแบบปกติให้นำไปเผา ส่วนการตายก่อนเวลาอันควรต้องนำไปฝัง แต่เมื่อเกิดการเข้ามาแทนที่ของ **“เมรุ”** จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมไปเป็นการเผาทั้งหมด พื้นที่แบบป่าช้าจึงลดบทบาทลงในพื้นที่แถบนี้ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา

ส่วนวิธีการปรับตัวที่เกี่ยวข้องกับประเพณีในท้องถิ่นบนพื้นที่ทางศาสนาก็เป็นอีกเรื่องราวที่สามารถสะท้อนวิธีคิดต่อพื้นที่ของคนกลุ่มที่ต้องออกบ้านไปทำงานตามเมืองใหญ่ได้เป็นอย่างดี **กระบวนการการปรับตัวทางประเพณี** ก็คือการปรับประเพณีบุญ **“ผ้าป่า”** โดยพื้นที่ทางงานบุญในรูปแบบนี้ถูกใช้เป็นพื้นที่ทางอุดมการณ์ของกลุ่มลูกหลานบ้านที่ต้องออกบ้านไปหาถิ่นที่แหล่งอื่น บุญผ้าป่าจึงถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของความประสบความสำเร็จของลูกหลาน และเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของลูกหลานบ้านที่ต้องกระจัดกระจายออกมาในหลายๆพื้นที่อีกด้วย

หากกล่าวถึงการใช้พื้นที่ของงานประเพณีผ้าป่าจะพบว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2510 -2520 ซึ่งแต่ก่อนหน้านั้นการทำงานบุญผ้าป่าจะใช้พื้นที่ป่าโดยรอบๆวัดเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมแต่ด้วยความไม่สะดวกของพระสงฆ์รวมทั้งชาวบ้านจึงทำให้เปลี่ยนแปลงพื้นที่มาใช้ศาลาวัดในการประกอบพิธี การเปลี่ยนแปลงในการใช้พื้นที่ทางกายภาพในการประกอบกิจกรรมนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงก่อนหน้าที่จะเกิดพื้นที่สร้างเครือข่ายระหว่างลูกหลานบ้านในงานบุญผ้าป่าเสียอีก

ในกระบวนการปรับตัวอันเกิดขึ้นบนพื้นที่ทางประเพณีนอกจากการปรับตัวในงานบุญผ้าป่าแล้วยังมีการปรับตัวในงานบุญประเภทอื่นๆอีกเช่น การปรับความคิดเกี่ยวกับงานประเพณีต่าง ๆที่เคยสร้าง **ความสัมพันธ์ให้ท้องถิ่น** โดยผู้คนในท้องถิ่นได้นำความคิดแบบตลาดเข้ามาเกี่ยวข้อง มีวิธีคิดแบบมองไปที่ผลกำไรที่ได้จากการจัดงาน และรวมทั้งเริ่มนำประเด็นของการท่องเที่ยวเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งวิธีคิดแบบดังกล่าวเป็นผลที่สะท้อนให้เห็นระบบวิธีคิดแบบตลาดในพื้นที่งานบุญต่างๆ ดังที่เราจะพบได้จาก งานบุญบั้งไฟ งานบุญสงกรานต์ เป็นต้น

การศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

โดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

ธัญญา สังขพันธานนท์และคณะ*

๑. บทนำ

การวิจัยเรื่อง "การศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน" มีจุดประสงค์หลักเพื่อที่จะศึกษาเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ในด้านประวัติความเป็นมา ความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงที่มีต่อคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี โดยมีคำถามหลักในการวิจัยว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีประวัติความเป็นมาอย่างไร สถานที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นในรูปแบบใด มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ และสิ่งใดคือเงื่อนไขหรือปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงของสถานที่เหล่านี้ส่งผลกระทบอย่างไรบ้างต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น และประการสุดท้ายก็คือ ผู้คนในท้องถิ่นจะนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ท้องถิ่นของตนอย่างไรบ้าง

การวิจัยครั้งนี้ได้พัฒนามโนทัศน์ทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ จำนวน สองชุด เพื่อใช้ในการทำความเข้าใจและเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัยทั้งในระดับของการกำหนดขอบเขตพื้นที่ การกำหนดเครื่องมือในการวิจัย การวิเคราะห์ ตีความและสังเคราะห์ข้อมูล โดยสรุปมาเป็นกรอบแนวคิดหลัก สองแนวคิดด้วยกันคือ แนวคิดแรกว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานและการกำเนิดชุมชนกำเนิดชุมชน ส่วนแนวคิดที่สองเป็นกรอบแนวคิดและมโนทัศน์ว่าด้วยชุมชน ท้องถิ่นและการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น จากเอกสารและกรอบแนวคิดดังกล่าว ได้สรุปและสังเคราะห์และพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดหลักในการวิจัยหลายประการ กล่าวคือ

๑. ในด้านสภาพภูมิศาสตร์กับการตั้งถิ่นฐานนั้น ในการวิจัยครั้งนี้จะให้ความสนใจกับประวัติความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโดยพิจารณาเชื่อมโยงกับบริบทของสภาพแวดล้อมทางนิเวศวิทยาของชุมชนในภาคอีสาน โดยเฉพาะระบบนิเวศของลุ่มน้ำชี ทั้งในส่วนของพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำและปลายน้ำ นอกจากนี้แล้วสภาพทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศยังเกี่ยวข้องไปถึงสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแต่ละแห่ง เช่น สถานที่สำคัญตามธรรมชาติ ได้แก่ แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง ป่า ภูเขาและพื้นที่ทำเลหากิน อีกนัยหนึ่ง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

๑. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ธัญญา สังขพันธานนท์ ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

๒. นายทม เกตุวงศา นักวิจัยประจำสถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

๓. นางสาววันย์ สังขพันธานนท์ ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

สภาพภูมิศาสตร์กับการตั้งถิ่นฐานนั้นยังสะท้อนให้เห็นการเชื่อมโยงระหว่างการทำหนดชื่อสถานที่สำคัญ หรือ “นามสถานที่”(Place -name) ในท้องถิ่น เข้ากับมิติทางวัฒนธรรมอันได้แก่ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ตำนานและประวัติของสถานที่สำคัญ ตลอดจนถึงความสัมพันธ์กับวิถีดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นในแง่ของการเข้าไปใช้ประโยชน์การจัดการหรือการเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นโดยสาเหตุทางธรรมชาติ หรือการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ ทั้งโดยคนในท้องถิ่นเองหรือโดยพลัง อำนาจจากภายนอก

๒. กรอบแนวคิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับการวิจัยในครั้งนี้ คือ มโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่องของท้องถิ่นโดยตรง การทำความเข้าใจในมโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นความจำเป็นเบื้องต้นที่จะต้องปรับฐานคิดให้ชัดเจนและสอดคล้องกับแนวการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรม จากกรอบแนวคิดซึ่งนำเสนอโดยผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ ด้านมานุษยวิทยาและด้านวัฒนธรรมศึกษา มโนทัศน์เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นที่ใช้เป็นหลักในการวิจัยครั้งนี้ คือพื้นที่ของชุมชนและท้องถิ่นในแง่ที่เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม มากกว่าการแบ่งพื้นที่ในเชิงรัฐศาสตร์ กล่าวคือพื้นที่ทางวัฒนธรรมนั้นจะพิจารณาจากองค์ประกอบหลัก ๔ ประการคือ¹⁴

๑. การเป็นเจ้าของพื้นที่สาธารณะในท้องถิ่นร่วมกัน

๒. มีระบบความเชื่อและศาสนาร่วมกัน

๓. มีระบบแลกเปลี่ยนและจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่สาธารณะโดยระบบการจัดการนี้เป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นต้องสร้างกติกาและกฎเกณฑ์ร่วมกันในทางเสมอภาค

๔. มีสำนึกทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน คือรับรู้ในความเป็นมาของท้องถิ่นซึ่งอาจมาจากคำบอกเล่า ตำนานรวมทั้งการกำหนดชื่อสถานที่ต่าง ๆ ด้วยระบบสัญลักษณ์ที่ควบคุมโดยความเชื่อกล่าวให้กระชับก็คือ การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาชุมชนและท้องถิ่นตามวิถีและสภาพที่เป็นจริง

มโนทัศน์ในเรื่องนี้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งต่อการวิจัยในครั้งนี้เพราะเป็นวิธีวิทยา(methodology) ที่ใช้เป็นแนวทางทั้งในด้านการเก็บข้อมูล การวิเคราะห์และตีความข้อมูล จึงอาจกล่าวได้ว่า การวิจัยในครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยที่มีลักษณะเป็นสหวิทยาการซึ่งมีทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพทางมานุษยวิทยา การวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น สังคมวิทยาและการศึกษาเชิงสังคม-วัฒนธรรม

๓. สำหรับการกำหนดพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษานั้น ผู้วิจัยใช้เกณฑ์ในการพิจารณาสองด้าน ด้านแรกเป็นเกณฑ์ทางด้านภูมิศาสตร์ ซึ่งยึดเอาพื้นที่ลุ่มน้ำชีเป็นหลักโดยกำหนดพื้นที่ตั้งแต่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ การศึกษาที่ครอบคลุมชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำเดียวกันนอกจากจะเป็นการเน้นแบบแผนหรือความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกันซึ่งเป็นชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครองเครือญาติ ฯลฯ การศึกษาโดยยึดเอาลุ่มน้ำเป็นหน่วยในการวิเคราะห์ยังช่วยให้เข้าใจและมองเห็นรูปแบบการปรับตัวและแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศและทรัพยากรในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน¹⁵

¹⁴ ศรีตักกร วัลลิโถม. “ท้องถิ่นวัฒนา” ใน พัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมไทย. ๒๕๔๔. หน้า ๒๑๓-๒๑๔

¹⁵ สุริยา สมทุภุช และคณะ. จากยอดห้วยถึงบุญบึง:สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน. นครราชสีมา:โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี. หน้า ๗๖ .

กล่าวโดยสรุป การกำหนดหน่วยในการศึกษาโดยอิงกับระบบนิเวศของลุ่มน้ำชี เป็นการกำหนดกรอบ (frame) ใหญ่ ๆ ในการเลือกพื้นที่ในการวิจัย แต่เมื่อมีการเลือกหน่วยในการวิจัยเพื่อศึกษาแบบเจาะลึกนั้น ผู้วิจัยใช้เกณฑ์ในการเลือกโดยยึด “พื้นที่ทางวัฒนธรรม” ตามมโนทัศน์ที่เกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น ซึ่งพิจารณาจากองค์ประกอบหลัก ๔ ประการดังที่กล่าวแล้วเป็นแนวในการเลือกพื้นที่ และโดยที่การวิจัยในครั้งนี้ไม่ใช่การวิจัยเชิงสำรวจ การเลือกพื้นที่เป็นหน่วยวิเคราะห์จึงใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) โดยกำหนดพื้นที่หลักคือชุมชนในเขตลุ่มน้ำชีตอนบน ตอนกลางและตอนล่าง

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนบนนั้น ผู้วิจัยได้เลือกพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษาในสองอำเภอ คืออำเภอบ้านเขว้า และอำเภอเมืองจังหวัดชัยภูมิ ในเขตอำเภอบ้านเขว้าพื้นที่ที่เลือกศึกษาได้แก่ บ้านวังกำแพงและบ้านหนองกระทุ่ม ส่วนในเขตอำเภอเมือง เลือกบ้านค่ายหมื่นแผ้ว ต.บ้านค่ายเป็นพื้นที่ในการศึกษา

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งมีพื้นที่ค่อนข้างกว้างขวาง ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาในเขต ๓ จังหวัดด้วยกัน คือ จังหวัดมหาสารคาม เลือกบ้านท่างาม บ้านแก่งโกสุม บ้านแห่ใต้ และบ้านคุยโพธิ์ – กุดน้ำใส ในเขตอำเภอโกสุมพิสัยเป็นหน่วยในการศึกษา จังหวัดร้อยเอ็ด เลือกท้องถิ่นบ้านหนองหมื่นถ่าน ตำบลหนองหมื่นถ่าน อำเภออาจสามารถและ บ้านพนมไพร ต.พนมไพร อำเภอพนมไพร เป็นหน่วยในการศึกษา

ในลุ่มน้ำชีตอนล่าง พื้นที่ที่กำหนดเป็นหน่วยในการศึกษา คือ จังหวัดยโสธรเลือกพื้นที่บ้านดาดทอง ในเขตอำเภอเมือง ส่วนในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี เลือกศึกษาท้องถิ่นบ้านชีทวนและบ้านเชียงโน ในเขตอำเภอเชียงโนเป็นหน่วยในการศึกษา

การเลือกพื้นที่ซึ่งใช้เป็นหน่วยในการศึกษาครั้งนี้ ได้ยึดพื้นที่ทั้งที่อยู่ติดแม่น้ำชีและพื้นที่ซึ่งอยู่ในบริเวณลำน้ำสาขาของแม่น้ำชี ซึ่งถือว่าอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน

๔. สำหรับเกณฑ์ในการเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants selection) ผู้วิจัยได้พิจารณาตามแนวทางของการศึกษาชุมชนและท้องถิ่นซึ่งทั้ง เสน่ห์ จามริก อานันท์ กาญจนพันธุ์และศรีศักร วัลลิโภดม ได้เห็นว่า “ต้องเป็นการศึกษาจากคนในชุมชนและท้องถิ่นเอง” เป็นหลัก ในการวิจัยครั้งนี้จึงได้กำหนดกลุ่มบุคคลที่ให้ข้อมูลหลัก สองกลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มแรกเป็นผู้นำที่เป็นทางการของชุมชน ซึ่งช่วยผู้วิจัยในเรื่องของการให้ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่น ตลอดจนการประสานงาน การอำนวยความสะดวกในการเข้าไปในพื้นที่ภาคสนาม กลุ่มที่สองได้แก่ปราชญ์ชาวบ้านหรือผู้อาวุโสในชุมชน เป็นกลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญที่สุดและเป็นหัวใจของการวิจัยในครั้งนี้ เพราะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ มีคุณวุฒิ วัชวุฒิ เป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะช่วยให้ผู้วิจัยเข้าถึงข้อมูลและแง่มุม ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชน การตั้งถิ่นฐาน ตำนานและเรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ ความเชื่อ พิธีกรรม ตลอดจนรายละเอียดอื่น ๆ ที่จำเป็น

๕. ในการศึกษาครั้งนี้ข้อมูลเป็นหัวใจสำคัญของการวิจัย เพราะจะเป็นตัวที่จะช่วยในการตอบคำถามหลักของการวิจัยได้ เนื่องการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนและท้องถิ่นควรจะเป็นการ “มอง” จากคนในท้องถิ่นเอง ดังนั้นข้อมูลสำคัญในการวิจัยครั้งนี้จึงเป็นข้อมูลที่ได้อีกจาก “ชุมชนและท้องถิ่น” โดยการเข้าไปสังเกต สัมภาษณ์และมีส่วนร่วมในภาคสนามในพื้นที่เป็นหน่วยในการศึกษา ในการศึกษา ซึ่งเป็นข้อมูลบอกเล่าเชิงมุขปาฐะ ทั้งที่เป็นนิทาน ตำนานและเรื่องเล่าของชาวบ้าน อาจกล่าวได้ว่า และให้ความสำคัญกับความพยายามเข้าใจ “วิถีคิด” ของคนในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งในทางมานุษยวิทยาเชื่อว่า มนุษย์ในสังคมดั้งเดิมกับมนุษย์สมัยใหม่ต่างก็รู้จัก “วิถีคิด” และใช้ความคิด แต่วิถีคิดของมนุษย์ในสังคมดั้งเดิมถูกกำหนดด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์ ศาสนาและประสบการณ์ชีวิต ในขณะที่มนุษย์ในสังคมสมัยใหม่เน้นวิถีคิดที่อิงอยู่กับเหตุ

ผลและอิงไสยศาสตร์กับศาสนาอยุธยา วิถีคิดของมนุษย์เป็นผลิตผลทางประวัติศาสตร์ ผู้คนที่อยู่ในยุคสมัยหนึ่งและสภาพแวดล้อมแห่งหนึ่งย่อมมีวิถีคิดเป็นของตนเอง¹⁶

๖.. การกำหนดกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการวิจัย โดยแนวความคิดชี้แนะที่ว่า มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองจากมุมมองของชาวบ้าน¹⁷ และเรื่องของวัฒนธรรมเป็นเรื่องของความหลากหลายและความแตกต่างกันของคนในสังคมที่ต้องมองจากข้างล่างเป็นสำคัญ ตลอดจนแนวคิดที่ว่า การศึกษาท้องถิ่นไม่ควรนำความรู้หรือทฤษฎีลงไปครอบชุมชน แต่ควรมีรากฐานมาจากประสบการณ์ของชาวบ้านและการนำเอาประสบการณ์จากรากฐานดังกล่าวมาพัฒนาเป็นแนวทฤษฎี¹⁸ ซึ่งเป็นมโนทัศน์ชี้ชวนให้เห็นว่าในการศึกษาวิจัยเรื่องของชุมชนและท้องถิ่นนั้น สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการวิจัยด้วย แต่การมีส่วนร่วมของชาวบ้านไม่ได้อยู่ที่แค่การให้ข้อมูลตามประเด็นคำถามในแบบสอบถามเท่านั้น แต่ต้องมีส่วนร่วมในการตีความ การวิเคราะห์ข้อมูลจากมุมมองและ“วิถีคิด”ของชาวบ้านเอง

กระบวนการมีส่วนร่วมในการวิจัยของชาวบ้านจึงเป็นวิธีการและขั้นตอนหนึ่งของการวิจัยในครั้งนี้ โดยคณะผู้วิจัยได้กำหนดให้มีการจัด“เวทีชาวบ้าน” ในพื้นที่ที่เข้าไปเก็บข้อมูลภาคสนาม เวทีดังกล่าวจะเป็นไปในลักษณะของการระดมผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ชาวบ้านและเยาวชนในท้องถิ่นมาร่วมกันให้ข้อมูลและนำเสนอ มุมมองต่อข้อมูลดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นด้านการบอกเล่า ตำนาน ความเป็นมาของหมู่บ้าน ความเป็นมาและความเชื่อต่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่น การเข้าไปใช้ประโยชน์ การจัดการและการเปลี่ยนแปลงตลอดจนผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชน ผู้วิจัยจะให้น้ำหนักในประเด็นนี้ค่อนข้างมาก โดยที่นักวิจัยจะไม่ทำตัวเป็นผู้ชี้แนะหรือ“ครอบ”ความคิดของตนต่อการวิเคราะห์และตีความข้อมูลเหล่านั้น นักวิจัยจะทำหน้าที่เพียงทำความเข้าใจ“มุมมองและวิถีคิด”ของชาวบ้านเป็นสำคัญ

และในขั้นตอนสุดท้ายของการวิจัย เมื่อนำเสนอรายงานผลการวิจัยเป็นครั้งแรก ซึ่งเขียนในรูปแบบของสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแต่ละแห่ง คณะผู้วิจัยได้ส่งข้อมูลย้อนกลับไปยังชุมชนให้ชาวบ้านได้ตรวจสอบถึงความถูกต้องและพิจารณาว่ามีความสอดคล้องกับวิถีคิดของคนในท้องถิ่นมากน้อยแค่ไหน โดยการจัดทำเวทีการเรียนรู้ร่วมกัน ระหว่างคณะผู้วิจัยและกลุ่มชาวบ้านในท้องถิ่นที่เข้าไปศึกษา พร้อมกับนำเสนอแนะและข้อมูลเพิ่มเติมที่ได้จากการจัดทำเวทีนำมาปรับปรุงเพิ่มเติมในรายงานการวิจัยให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

๒. สารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

การนำเสนอผลการวิจัยในรายงานการวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยได้แยกการนำเสนอออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกคือ การนำเสนอในรูปแบบของการเขียนสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ส่วนที่สองคือ การศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากสารานุกรม ตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยสองประเด็นหลัก ๆ คือ สถานที่สำคัญในท้องถิ่นมีความเป็นมาและความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นอย่างไร และศึกษาถึงความ

¹⁶ สุริยา สุมทคุปต์และคณะ. เล่มเดิม หน้า ๔๑-๔๒

¹⁷ อานันท์ กาญจนพันธุ์. เล่มเดิม หน้า ๗๖

¹⁸ เสน่ห์ จามริก “ทฤษฎีแนวคิดและวิธีการศึกษาเรื่องท้องถิ่น”ใน การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกในงานเกษียณอายุราชการ ผศ.ดร.จรัส พยัคฆราชศักดิ์. มหาสารคาม,ฝ่ายวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ๒๕๓๖

เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญทั้งในแง่ของปัจจัยและผลกระทบที่มีต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่น

ในการนำเสนอส่วนแรก ซึ่งอยู่ในรูปของสารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ผู้วิจัยได้ประมวลข้อมูลและองค์ความรู้เกี่ยวกับสถานที่สำคัญที่ได้รับจากการบอกเล่าของผู้รู้ในแต่ละท้องถิ่น นำมาเรียบเรียงในลักษณะของการเขียนสารานุกรมสถานที่สำคัญ ซึ่งผู้วิจัยขอเปรียบว่า เป็นเสมือนการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกัน ระหว่างชาวบ้านและผู้วิจัย ที่มีชาวบ้านเป็นผู้เขียนโดยใช้เสียงเล่า ขณะที่ผู้วิจัยเขียนโดยใช้ปากกา กล่าวโดยสรุปก็คือ ชาวบ้านหรือคนในท้องถิ่นจะเป็นผู้บอกเล่าและให้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่สำคัญแต่ละแห่ง จากนั้นผู้วิจัยจะนำมาเรียบเรียงใหม่โดยเขียนให้เป็นระบบ ตามประเด็นสำคัญที่กำหนดไว้ในคำถามหลักและวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ ประวัติความเป็นมาของสถานที่นั้น ๆ การตั้งชื่อหรือกำหนดชื่อเรียก การเข้าไปใช้ประโยชน์ของชาวบ้านในสถานที่สำคัญตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญว่ามีสาเหตุมาจากปัจจัยใดบ้าง และการเปลี่ยนแปลงนั้นส่งผลกระทบต่อ การเข้าไปใช้ประโยชน์อย่างไร และประเด็นสุดท้ายคือ คนในท้องถิ่นคาดหวังหรือมีแนวคิดอย่างไรต่อการ ใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในอนาคต เนื่องจากเนื้อหาในส่วนนี้มีรายละเอียดค่อนข้างมากไม่อาจนำเสนอ ลงในรายงานการวิจัยฉบับย่อนี้ได้ทั้งหมด จึงใคร่ขอนำเสนอให้เห็นพอเป็นตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างการนำเสนอสารานุกรมสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี

บ้านแห่ไต้ : บ้านที่มีหินแห่ (หินแหว่)

บ้านแห่ไต้ เป็นชุมชนเก่าแก่อีกชุมชนหนึ่งในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ตั้งอยู่ในตำบลแห่ไต้ อำเภอกอสมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ห่างจากตัวอำเภอกอสมพิสัย ๕ กิโลเมตร ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ มีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มน้ำชี อยู่สูงจากระดับน้ำทะเล ๑๕๒,๙๔๘ เมตร มีพื้นที่ทั้งหมด ๒,๔๘๔ ไร่ แบ่งเป็นที่อยู่อาศัย ๑๒๐ ไร่ พื้นที่ทำการเกษตร ๒,๓๖๔ ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่เหมาะแก่การทำการเกษตรและการประมงน้ำจืดเพราะอยู่ในที่ลุ่มมีแหล่งน้ำสำคัญหลายแห่ง อาชีพหลักของชาวบ้าน คือการทำนาและการเพาะเลี้ยงพันธุ์ปลาน้ำจืด อาชีพรองคือการเลี้ยงสัตว์ การทอเสื่อกก เครื่องใช้สาน ปัจจุบันแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ หมู่บ้าน คือหมู่ที่ ๑ มีนายบุญคง ศรีจันทะเป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ ๒ มีนายทองเดือน กุลศรีเป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ ๓ มีนายสมชาย ดวงมะสูง เป็นผู้ใหญ่บ้าน และหมู่ที่ ๔ ผู้ใหญ่บ้านคือ นายสังคม ศรีทำบุญ

ปัจจุบันบ้านแห่ไต้เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีบ้านเรือนหนาแน่น บ้านแต่ละหลังค่อนข้างมั่นคงและ สวยงาม แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้มีฐานะค่อนข้างดี มีรายได้จากการทำนาปีและนาปรังเนื่องจากมีน้ำทำอุดมสมบูรณ์ด้วยระบบชลประทาน ที่ผันน้ำมาจากเขื่อนอุบลรัตน์ อาชีพที่ทำรายได้ให้แก่ชาวแห่ไต้อีกอย่างหนึ่ง คือการเลี้ยงปลาน้ำจืด และการทำฟาร์มเพาะพันธุ์ปลาน้ำจืดจำหน่ายแก่เกษตรกรต่างถิ่น เมื่อเราเข้าไปหมู่บ้านแห่ไต้ จะเห็นฟาร์มเพาะพันธุ์ปลา บ่อเลี้ยงปลาและนาข้าวสลับกันอยู่สองข้างถนนสายหลักของหมู่บ้าน

บ้านแห่ไต้มีความเป็นมาที่น่าสนใจและถือเป็นชุมชนที่เก่าแก่อีกแห่งหนึ่งในอำเภอกอสมพิสัย จากการบอกเล่าของผู้อาวุโสประจำหมู่บ้านหลายคน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดประวัติความ

เป็นมาของหมู่บ้านจากคนรุ่นก่อน ๆ เชื่อว่าหมู่บ้านแห่งนี้คงมีอายุอยู่ระหว่าง ๒๐๐-๓๐๐ ปี สันนิษฐานว่าคงตั้งขึ้นประมาณ ช่วง พ.ศ. ๒๓๕๒- ๒๔๒๗

ความเป็นมาของบ้านแห่ได้ปรากฏในเรื่องเล่าของชาวบ้านหลายกระแสด้วยกัน พ่อใหญ่ปรีชา ดวงมะฮุงผู้อาวุโสในหมู่ที่ ๑ เล่าว่า พวกที่มาก่อตั้งหมู่บ้านแห่งนี้ เป็นพวกที่อพยพหนีสงครามมาจากบ้าน"กะทาง"ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในจังหวัดอุบลราชธานี โดยการนำของ นายศรีสงคราม นายแสงพระคลัง นายสุวและนายสุพรหมมาตย์ เมื่อเดินทางรอนแรมมาถึงบ้านแห่ได้และเห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีดินดำน้ำชุ่มเหมาะที่จะเป็นทำเลตั้งถิ่นฐาน จึงพร้อมใจกันตั้งหมู่บ้านขึ้น

ในระยะแรก ๆ ที่เริ่มตั้งหมู่บ้านนั้น ก็มีราษฎรอยู่ไม่กี่ครัวเรือน แต่ต่อมาเมื่อมีชาวบ้านจากถิ่นอื่น ๆ ทราบข่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของทำเลที่ตั้ง จึงพากันอพยพมาสมทบมากขึ้นเรื่อย ๆ พ่อใหญ่บุญคง ศรีจันตะ เชื่อว่า พวกที่อพยพมาสมทบทีหลังนี้มาจากบ้านเหล่าแดง ในจังหวัดร้อยเอ็ด ดังนั้นเมื่อมีการมาตั้งถิ่นฐานในที่แห่งใหม่ ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงตั้งชื่อหมู่บ้านของตนว่า"บ้านเหล่าแดง"ตามไปด้วย

ทองเดือน กุลาศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ ซึ่งให้ความสนใจบันทึกประวัติความเป็นมาของบ้านแห่ไว้ก่อนหน้านี้ ยืนยันว่า แม้จะอพยพจากอุบลราชธานีมาอยู่ที่นี่นานแล้ว แต่ชาวบ้านบางส่วนยังเป็นเครือญาติติดต่อไปมาหาสู่กับคนแถบถิ่นเดิมในจังหวัดอุบลราชธานีกับร้อยเอ็ดอยู่

ส่วนคำว่า "แห่ได้" ซึ่งเป็นชื่อหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นภายหลังนั้น มีเรื่องเล่าจากความทรงจำของชาวบ้านหลายกระแส แต่ก็มีความละเอียดบางอย่างที่เหมือนกันบ้าง ดังเช่น เรื่องเล่าเรื่องแรก ที่ แม่ใหญ่สี สีหาบัวเล่าให้ฟังว่า ในอดีตได้มีช้างพังเชือกหนึ่งมาตกกลืนในหนองน้ำแห่งหนึ่ง หลังจากแม่ช้างกับลูกจากไปแล้ว ก็มีการขังลอยอยู่ในหนองน้ำ คำว่า "รก" ในภาษาอีสานเรียกว่า "แห่" ชาวบ้านจึงเรียกหนองแห่งนั้นว่า"หนองแห่" และต่อมาได้กลายมาเป็นชื่อบ้าน เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ริมหนองน้ำแห่งนี้

อีกกระแสหนึ่งสันนิษฐานว่า ชาวบ้านกลุ่มแรก ที่อพยพมาจัดตั้งบ้านเรือนที่ริมหนองซึ่งมีชื่อว่า"หนองแห่" แล้วได้ขุดดินจากในหนองมาทำเครื่องปั้นดินเผา ครั้นขุดลึกลงไปมาก ๆ ก็พบหินแห่ (หมายถึงดินลูกรัง) เป็นจำนวนมาก เลยตั้งชื่อบ้านว่า"แห่ได้" เพราะมีหมู่บ้านปากตรงข้าม แม้ชื่อเรียกว่า"บ้านแห่เหนือ" ที่บ้านแห่ได้นี้ ปัจจุบันยังขุดพบดินปนทรายหรือ"ดินแห่"หรือ"ดินแะ"อยู่

ประเสริฐ ศรีเมืองเดช ราษฎรอีกคนในบ้านแห่ได้ กล่าวถึงที่มาของชื่อบ้านว่า เหตุที่ได้ชื่อว่าบ้านแห่ได้ก็เพราะ ชาวบ้านกลุ่มแรกๆที่มาตั้งรกรากอยู่ที่นี้ซึ่งมีพื้นเพมาจากร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี เชื่อกันว่า ถ้าเอาหินแห่ใส่ไหแล้วทิ้งไว้ นานเข้าหินจะกลายเป็นทอง ต่อมากลุ่มเจ้านายเข้ามาในหมู่บ้าน ชาวบ้านที่เอาหินแห่บรรจุไหไว้ กล่าวว่าเจ้านายจะมายึดเอาไปและมีความผิด จึงพากันเอาไหเหล่านั้นไปทิ้งลงในหนองแห่งหนึ่ง ซึ่งต่อมาเรียกว่า"หนองแห่"และกลายเป็นชื่อของหมู่บ้านในที่สุด

จะเห็นได้ว่า บ้านแห่ได้ เป็นหมู่บ้านที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านหลายกระแส เรื่องเล่าเหล่านี้จะเท็จจริงอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับความเชื่อของชาวบ้านแต่ละคน แต่ก็ได้สะท้อนให้เห็นความจริงอย่างหนึ่งว่า ชาวบ้านแห่ได้มีความพยายามอย่างมาก ที่จะเล่าประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยอาศัยคำหลักคือ คำว่า "หนองแห่" เป็นตัวอธิบาย ข้อสังเกตอีกประการก็คือ ตอนที่คนกลุ่มแรกอพยพมาตั้งบ้านเมืองนั้นยังมีความผูกพันอยู่กับถิ่นฐานเดิม การตั้งชื่อบ้านในขณะนั้นจึงยังใช้ชื่อคือ "บ้านเหล่าแดง" แต่เมื่อนานวันเข้าความต้องการที่จะแสวงหาอัตลักษณ์แห่งตนก็เกิดขึ้น ชาวบ้านจึงมีการเปลี่ยนชื่อบ้านเสียใหม่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ชาวบ้านหินแห่ส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อเช่นเดียวกับชาวอีสานในชนบททั่วไป มีขนบประเพณีหลายอย่างที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา แต่ที่ถือว่าสำคัญมากและจะขาดเสียมิได้คือประเพณีบุญบั้งไฟ งานบุญบั้งไฟของชาวบ้านแห่จะจัดขึ้นประมาณเดือนหก ก่อนเริ่มฤดูกาลทำนา ความเชื่อเกี่ยวกับการจุดบั้งไฟก็คือเพื่อบูชาเทพยดาที่มีหน้าที่ทำให้ ฝนตกมายังโลก บันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล เพื่อจะได้ทำการเพาะปลูกต่อไป สถานที่ จุดบั้งไฟของชาวหนองแห่คือที่บริเวณหนองคู ซึ่งเป็นหนองน้ำสำคัญในหมู่บ้าน นอกจากจะเป็นพื้นที่กว้าง เหมาะที่จะจุดบั้งไฟแล้ว ยังเป็นการบูชาศาลหลวงปู่สิมเงิน ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์และมีศาลตั้งอยู่ริมหนองคูนั่นเอง

สำหรับสถานที่สำคัญในหมู่บ้านแห่ใต้ที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คน มีดังต่อไปนี้

๑. หนองแห่ : จากหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นบ่อเลี้ยงปลา

พ่อใหญ่สายบัว ดวงโกลา อดีตกำนันตำบลแห่ใต้บอกว่า ในท้องถิ่นบ้านแห่ใต้ นั้น มีหนองน้ำสำคัญอยู่ ๓ หนองคือ หนองแห่ หนองสระและหนองคู หนองน้ำทั้งสามแห่งเคยมีความสำคัญกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้านแห่ใต้ไม่น้อยไปกว่ากัน แต่หนองแห่ ออกจะพิเศษกว่าหนองน้ำอื่น ๆ ตรงที่ชื่อของหนองน้ำแห่งนี้คือที่มาของชื่อบ้าน

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ความเชื่อเกี่ยวกับที่มาของชื่อ"หนองแห่"นั้นมีหลายกระแส บ้างว่ามาจากการที่ชาวบ้านกลุ่มแรก ๆ ซึ่งมีอาชีพในการทำเครื่องปั้นดินเผา ลงไปขุดดินจากดินในหนองครั้งขุดลึกลงไปเจอหินลูกวิ่งหรือหินแห่จำนวนมาก จึงเรียก หนองแห่งนี้ว่า"หนองแห่"ตามลักษณะของผิวดินที่ปรากฏ

ส่วนอีกเรื่องหนึ่งเล่าว่า ชาวบ้านที่มาอยู่ที่นี้เป็นกลุ่มแรก มีความเชื่ออย่างหนึ่งว่า หากเอาหินแห่มาใส่ไหแล้วทิ้งไว้ นานเข้าหินก็จะกลายเป็นเงินเป็นทองขึ้นมา ด้วยความเชื่อเช่นนี้ จึงพากันไปขุดหินแห่และหินทรายที่ร้อยเอ็ดซึ่งเป็นถิ่นฐานเดิมมาบรรจุไหเอาไว้ แต่เมื่อเดินทางมาถึงก็กลัวว่าหากเรื่องนี้รู้เข้าถึงทางการก็จะมีคนผิดได้ จึงพร้อมใจกันเอาไหเหล่านั้นไปทิ้งที่หนองน้ำซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ต่อมาจึงเรียกชื่อหนองน้ำว่า "หนองแห่"มาจนทุกวันนี้

ตำนานเกี่ยวกับชื่อหนองน้ำ ยังมีอีกกระแสหนึ่ง ซึ่งเล่าว่า มีช้างพังเชือกหนึ่งมาตกลูกที่ริมหนองน้ำ เมื่อแม่ช้างและลูกช้างจากไป ก็มีรักช้างลอยอยู่ในหนอง ชาวบ้านจึงเรียกหนองน้ำว่า"หนองแห่" คือรัก(ช้าง) เพราะคำว่า"แห่"ในภาษาอีสานมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า "รัก"

เนื่องจากความเป็นมาของหนองน้ำกับชื่อหมู่บ้านมีความเกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออก หนองแห่ในความรู้สึกของชาวบ้านในอดีตชาวบ้านจึงเป็นหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์ ทองเดือน กลาสศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ กล่าวถึงความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อหนองน้ำนี้ว่า ชาวบ้านเชื่อว่า หนองแห่มีเจ้าที่ดูแลรักษา และทรงอิทธิฤทธิ์เป็นอย่างมาก หากใครคนใดไปทำอะไรเป็นที่ล่วงเกินที่หนองน้ำแห่งนี้ ก็ต้องมีอันเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง

มีเรื่องเล่ากันว่า ในช่วงเข้าพรรษา โดยเฉพาะวันที่ตรงกับวันพระ จะมีลำแสงสีแดงขนาดเท่าไข่มุกลอยไปลอยมาอยู่เหนือผิวน้ำให้คนเห็นอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านเชื่อว่าแสงสีแดงนั้นเกิดจากอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยดูแลหนองน้ำแห่งนี้ ประกอบกับในอดีตบริเวณรอบ ๆ หนองแห่จะรกครึ้มไปด้วยต้นไม้ใหญ่ และมีจอมปลวกใหญ่อยู่ในบริเวณนี้ รอบ ๆ และบนจอมปลวกเต็มไปด้วยต้นตะโกสีดำที่มีเครือเถาว์วัลย์ขนาดใหญ่พันไปมาดูน่าเกรงขาม ชาวบ้านจึงเห็นว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และน่ากลัว

สภาพของหนองแห่งในอดีตจึงรายรอบไปด้วยป่าไม้หนาแน่นดูน่ายำเกรง พื้นที่ของหนองน้ำมีประมาณ ๖-๑๐ ไร่ชาวบ้านจะต้อนวัวควายมากินน้ำที่หนองแห่งนี้ เพราะหนองแห่งนี้กลางทุ่งนาและใกล้หมู่บ้าน นอกจากนี้ชาวบ้านยังใช้ประโยชน์ด้วยการหาปลาในหนองที่มีอยู่ชุกชุม พ่อใหญ่คำตา ศรีวงศด ย้อนระลึกถึงความทรงจำเกี่ยวกับหนองน้ำแห่งนี้ว่า ในอดีตหนองแห่งนี้แหล่งน้ำสาธารณะ ที่คนในท้องถิ่นหลายหมู่บ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ โดยเฉพาะการจับปลาที่มีอยู่ชุกชุมมาก ชาวบ้านที่มาหาปลาที่นี่ นอกจากจะเป็นคนในหมู่บ้านเองแล้ว ยังมีมาจากหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น บ้านหนองซอน บ้านดอนเอน บ้านยางน้อย “ก่อนจะลงมือจับปลาก็ต้องขออนุญาตเจ้าที่เพื่อก่อน คนผู้ใดไปกบไหว้ ก็จับปลาได้” พ่อใหญ่คำตาเล่าถึงความเชื่อและแนวปฏิบัติของชาวบ้านที่มาใช้ประโยชน์จากหนองแห่งนี้ นอกจากนี้แล้วยังมีข้อห้ามมิให้ทำทอหรือทะเลาะกันในบริเวณหนองน้ำแห่งนี้ด้วย

ความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าที่และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหนองน้ำ นำมาสู่ประเพณีพิธีกรรมที่แสดงออกถึงความเลื่อมใสศรัทธา ทุกปีเมื่อมีงานบุญมหาชาติ (บุญผะเหวด) ชาวบ้านแห่ได้จะชวนลูกหลานพากันไปทำพิธีบูชาเจ้าที่ด้วยดอกไม้ธูปเทียนและจัดขบวนแห่ผ้ามหาเวสสันดรจากหนองแห่ ไปยังวัดทองมงคล ซึ่งเป็นวัดประจำหมู่บ้าน ทุกวันนี้ประเพณีดังกล่าวก็ยังมียอแม้ว่าสภาพโดยทั่วไปของหนองน้ำจะเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

หนองแห่ที่เห็นในวันนี้ กลายเป็นหนองน้ำที่ไม่ต่างอะไรจากบ่อเลี้ยงปลาที่พบเห็นทั่ว ๆ ไปในท้องถิ่น แต่ก่อนจะเปลี่ยนมาอยู่ในสภาพอย่างที่เราเห็นนั้น หนองแห่ได้ผ่านการปรับเปลี่ยนมาหลายครั้ง สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงนั้น มาจากสภาพธรรมชาติเป็นสำคัญ

ในอดีตหนองแห่มีความอุดมสมบูรณ์ ปลูกชุกชุมด้วยมีน้ำขังตลอดปี แต่ต่อมา ก็ค่อย ๆ ตื้นเขิน เหลือพื้นที่น้ำขังไม่กี่ไร่ เมื่อจำนวนชาวบ้านในหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ทำเลท่ามาหากินมีไม่เพียงพอ ก็เริ่มมีการเข้าไปบุกรุกพื้นที่บริเวณรอบหนองน้ำ เพื่อแผ้วถางเป็นที่ทำกิน ทำให้หนองน้ำที่เคยมีเนื้อที่กว้างใหญ่เหลือน้อยลง ส่วนในหนองก็มีวัชพืชขึ้นหนาแน่นทำให้หนองตื้นเขินอย่างรวดเร็ว

ปัญหาการบุกรุกที่และปัญหาการตื้นเขินของหนองแห่ ส่งผลกระทบต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ของชาวบ้านค่อนข้างมาก หากปล่อยทิ้งไว้ตามธรรมชาติ หนองน้ำก็อาจตื้นเขินหมดสภาพไปในที่สุด ดังนั้นเมื่อประมาณปี พ.ศ.๒๕๑๗ นายสายบัว ดวงโกลา ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ได้มีมติร่วมกับสภาตำบล เสนอโครงการขุดลอกหนองแห่ เพื่อของบประมาณสนับสนุนจากทางการ ซึ่งก็ได้รับจัดสรรงบประมาณจากโครงการเงินผัน ตามนโยบายของรัฐบาลที่มี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมชเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น โครงการขุดลอกหนองแห่จึงเริ่มขึ้น โดยขุดลอกปรับแต่งพื้นที่ จนกลายเป็นหนองน้ำขนาด ๒๐ X ๑๐๐ X ๒ เมตร และได้มีการปล่อยพันธุ์ปลาเพื่อให้ชาวบ้านได้จับเป็นอาหาร

หลังการขุดลอกแล้ว หนองแห่จึงเป็นแหล่งทำการประมงอีกแห่งหนึ่งของหมู่บ้าน มีการเก็บกักน้ำไว้เพื่อใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกพืชผักสวนครัว สภาพของหนองน้ำที่เต็มไปด้วยบรรยากาศที่บอบบางก็หมดไปทันที

ปัจจุบัน หนองแห่มีลักษณะเป็นหนองน้ำธรรมดา เห็นร่องรอยของการขุดแต่งอย่างชัดเจน คือมีลักษณะเป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีความลึกประมาณ ๓ เมตร รอบ ๆ หนองเป็นที่นาและบ่อเลี้ยงปลาของชาวบ้าน สิ่งที่เหลืออยู่เพียงอย่างเดียวคือปลาละเมาะขนาดย่อมที่เต็มไปด้วยดงหนามขี้แรด ขึ้นรกทึบปกคลุมศาลเจ้าที่ซึ่งหากไม่สังเกตก็จะมองไม่เห็น

เมื่อสภาพหนองน้ำมีการเปลี่ยนแปลง การใช้ประโยชน์ของหนองน้ำก็เปลี่ยนไปด้วย จากสภาพพื้นที่ที่เคยเป็นที่สาธารณะ ซึ่งคนในท้องถิ่นสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกัน กลายมาเป็นสถานที่อันเป็นสมบัติเฉพาะของชาวบ้านหมู่ที่ ๑ บ้านแห่ได้

พ่อใหญ่ สายบัว ดวงโกลา ให้ข้อมูลในเรื่องนี้ว่า เนื่องจากตำบลแห่ได้มีอยู่ด้วยกัน ๔ หมู่บ้าน ในแต่ละหมู่บ้านก็มีหนองน้ำสาธารณะสำคัญ ๆ อยู่ เพื่อให้การเข้าไปใช้ประโยชน์จากหนองน้ำเหล่านี้เป็นไปอย่างเหมาะสมเท่าเทียมกัน สมัยตนเป็นกำนันจึงได้แบ่งหนองน้ำให้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบของหมู่บ้านต่าง ๆ คือ หนองคู เป็นสมบัติของชาวบ้านหมู่ที่ ๒ หนองสระ อยู่ในการดูแลของหมู่ ๓ ส่วนหนองแห่ ยกให้เป็นของหมู่ ๑ เมื่อมีการจัดสรรเช่นนี้ หนองน้ำแต่ละแห่งจึงกลายเป็นพื้นที่เฉพาะของแต่ละหมู่บ้านไป การเข้าไปใช้ประโยชน์จากหนองน้ำ ก็ขึ้นอยู่กับความต้องการและการกำหนดของคนในแต่ละหมู่บ้าน

สำหรับหนองแห่ ซึ่งอยู่ในการดูแลของชาวบ้านหมู่ที่ ๑ นั้น ในปัจจุบันมีการจัดการการใช้ประโยชน์โดยเปิดโอกาสให้ชาวบ้านไปเช่าที่ในหนองน้ำเพื่อเป็นที่เลี้ยงปลา โดยให้เช่าเป็นรายปี ส่วนเงินที่ได้จากค่าเช่าก็นำมาเป็นเงินส่วนกลางใช้ในการพัฒนาหมู่บ้านต่อไป

พ่อใหญ่ เสน ดอนพลก้อม อายุ ๖๗ ปี เป็นคนที่ได้รับความไว้วางใจจากชาวบ้านให้เป็นผู้มีสิทธิ์เช่าหนองแห่เป็นสถานที่เลี้ยงปลา เพราะเห็นว่า เป็นผู้ที่มีที่ดินอยู่ใกล้หนองแห่มากที่สุด และเป็นผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียร ยึดอาชีพเลี้ยงปลาและเพาะพันธุ์ปลายาวนานแล้ว นำจะดูแลหนองแห่ได้ดีที่สุด

“ผมเพิ่งเช่าหนองนี้เมื่อปีที่แล้วนี้เอง ตามสัญญาเขาให้เช่า ๓ ปี คิดค่าเช่า ๑ หมื่นบาท ผมลงทุนปรับแต่งบ่ออีก ๒ หมื่นกว่าบาท ตอนนี้อย่างไรทำอะไรมาก” พ่อใหญ่ เสนบอก

การปรับแต่งบ่อของพ่อใหญ่ เสน ก็คือ การแบ่งหนองแห่ออกเป็นบ่อเล็ก ๆ สำหรับเป็นบ่ออนุบาลลูกปลา โดยการปั้นแต่งคันดินขอยเนื้อที่ของหนองออกเป็นบ่อ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า จากนั้นก็ใช้น้ำชลประทานเข้าไปในบ่อแต่ละบ่อ เพื่อใช้เป็นที่อนุบาลลูกปลานิล ปลาตะเพียน ที่แยกออกมาจากกะชังอีกทีหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงสภาพของหนองแห่ จากหนองน้ำศักดิ์สิทธิ์แห่งหมู่บ้าน อันเป็นที่มาของชื่อบ้านแห่ได้ กลายเป็นบ่อเลี้ยงปลาในทุกวันนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ค่อนข้างรุนแรงมาก เพราะหมายถึงการเปลี่ยนสภาพจากพื้นที่สาธารณะ(หนองน้ำในอดีต) มาสู่พื้นที่เป็นทางการ (การอยู่ในความดูแลของชาวบ้านหมู่ที่ ๑) และกลายมาเป็นพื้นที่ส่วนตัว (บ่อเพาะเลี้ยงปลาที่เช่าโดยเอกชน) ดังนั้นสิ่งที่หายไปก็คือ หนองน้ำแห่งนี้ไม่ได้เป็นสมบัติส่วนรวมที่เปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นเข้ามาใช้ประโยชน์อย่างเดิมอีก

อย่างไรก็ตาม นี่ดูจะไม่ใช่ว่าสิ่งที่จะสร้างปัญหาให้กับหมู่บ้าน ในเมื่ออดีตกำนันและแกนนำคนสำคัญ ๆ เห็นว่า ก่อนที่จะตัดสินใจดำเนินการดังกล่าว ได้มีการประชุมขอความเห็นจากชาวบ้านทั้งหมดแล้ว การดำเนินการใด ๆ เกี่ยวกับสมบัติส่วนรวม จะยึดหลักการนี้อย่างเคร่งครัด เมื่อสมาชิกในชุมชนเห็นพ้องต้องกันจึงค่อยดำเนินการได้ ทองเดือน กุลาศรี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ ยืนยันว่า หลักในการตัดสินใจของพวกเขา ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของส่วนรวมเป็นสำคัญ และหากว่ากิจกรรมใด ๆ ก็ตาม ที่ดำเนินไปเพื่อความก้าวหน้าของชุมชนและท้องถิ่น พวกเขาก็พร้อมที่จะทำต่อไป และไม่คิดว่าจะทำให้เกิดผลกระทบในวงกว้างหรือสูญเสียความเป็นอัตลักษณ์ดั้งเดิมแต่อย่างใด

แม้ว่าหนองแห่จะเปลี่ยนสภาพ เพราะการขุดลอกให้เป็นแหล่งน้ำที่มีขนาดใหญ่ขึ้น และบริเวณรอบ ๆ หนองน้ำจะเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมากก็ตาม แต่ชาวหนองแห่และคนในท้องถิ่นก็

ยังนับถือผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหนองน้ำไม่เปลี่ยนแปลง ชาวบ้านเรียกผีที่คุ้มครองหนองแห้วว่า “ปู่หนองแห้ว” และได้ สร้างศาลขึ้นเพื่อให้ชาวบ้านมากราบไหว้สักการะ เช่น คนที่จะออกเดินทางไปค้าขายต่างถิ่น คนที่มีเรื่องเดือดเนื้อร้อนใจ เจ็บไข้ได้ป่วย ก็จะพากันมาบวงสรวงและบนบานหลวงปู่เพื่อขอให้คุ้มครองและ ตลบั่นตาลให้ได้ในสิ่งที่ประสงค์ เมื่อมีงานบุญประเพณีประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านก็พร้อมใจกันไปบวงสรวงบูชาเช่นที่เคยปฏิบัติมา...¹⁹

จากที่นำเสนอมานี้เป็นตัวอย่างบางตอนของการเสนอเนื้อหาในส่วนแรกของงานวิจัย ที่อยู่ในรูปแบบของการเขียนในลักษณะสารานุกรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญดังที่กล่าวมาแล้ว ดังปรากฏในบทที่ ๓,๔ และ ๕ ของรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ ผู้วิจัยนำเสนอเนื้อหาในส่วนนี้ตามลำดับของพื้นที่ในการศึกษา คือเริ่มจาก สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนบน ตอนกลางและสถานที่สำคัญในลุ่มน้ำชีตอนล่าง ในการนำเสนอเนื้อหาที่มีภาพถ่ายสถานที่แต่ละแห่งมาเป็นภาพประกอบเนื้อหาด้วย

๓. สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี : ความเป็นมาและความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น

จากข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีที่ผู้วิจัยและชาวบ้านในท้องถิ่นได้ร่วมกันเรียบเรียงพบว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีในความเห็นของคนในท้องถิ่นมีด้วยกันสองประเภท คือสถานที่ซึ่งเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ได้แก่ แหล่งน้ำสาธารณะ ประเภท ห้วย หนอง คลอง บึง และแม่น้ำ ป่าสาธารณะ ภูเขา กับสถานที่สำคัญที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ซึ่งอาจจะเป็นสถานที่ซึ่งมีมาแต่เดิมแล้ว เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ กับสถานที่ที่สร้างขึ้นในปัจจุบัน สถานที่สำคัญเหล่านี้ได้รับการ “เลือก” จากคนในท้องถิ่น ให้เป็นสถานที่พิเศษ เป็นสมบัติร่วมของชุมชนและมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิถีดำเนินชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นมาโดยตลอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ในการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีนั้น ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่น่าสนใจอยู่หลายประเด็นด้วยกัน ดังจะอภิปรายต่อไปนี้ คือ

๓.๑. การกำหนดนามสถานที่ : วิธีคิดและขนบแบบชาวบ้าน

การกำหนดชื่อเรียกสถานที่ หรือ “นามสถานที่” (Place name) ในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ลุ่มน้ำตอนบนกระทั่งปลายน้ำ ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือ สถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น ส่วนใหญ่จะมีลักษณะร่วมที่คล้ายกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นระบบความคิดและแนวคิดหรือชนบทที่เกี่ยวกับการกำหนดชื่อเรียกสถานที่ตามแบบของชาวบ้านในหลายลักษณะ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าปรากฏซ้ำๆ กันในแทบจะทุกท้องถิ่น ขนบหรือแนวคิดดังกล่าวนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่า คนในท้องถิ่น “มอง” และ “คิด” อย่างไรเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ

¹⁹ จากรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ บทที่ ๔ สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนกลาง : ตอนสถานที่สำคัญบ้านแห้วใต้ อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม

แนวนิยมในการเรียกชื่อที่ดูเหมือนจะเป็นวิธีสามัญที่สุด คือการเรียกชื่อตามลักษณะทางกายภาพ หรือลักษณะทางภูมิศาสตร์ หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการกำหนดชื่อตามลักษณะของ **ภูมิลักษณะ** โดยมากจะเห็นได้จากการเรียกชื่อสถานที่ที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งนอกจากจะเรียกว่า ห้วยหนอง คลองบึงแล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังมีการเรียกชื่อตามภาษาถิ่นอีกด้วย เช่น เรียก หนองน้ำที่กว้างและยาว ต่อมาตื่นขึ้นชาติเป็นห่วง ๆ ว่า กุด เช่น กุดกอก กุดน้ำใส เรียก ที่ลุ่มกว้างใหญ่ แต่ไม่ลึกและมีน้ำขังตลอดปีว่า เลิง เช่น เลิงจาน เลิงนกทา หนองอีเลิง เป็นต้น เรียก พืดหินที่กั้นทางน้ำไหล เวล่าน้ำหลากน้ำก็ไม่ท่วมว่า แก้ง เช่น แก้งชุม

การเรียกชื่อสถานที่ธรรมชาติในลักษณะนี้ สะท้อนให้เห็นถึงฐานทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ ในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำน้อยใหญ่ที่มีลักษณะทางภูมิศาสตร์แตกต่างกันออกไปหลายลักษณะและคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีก็มีภูมิปัญญาในการเรียกสถานที่ดังกล่าวอย่างจำแนก อย่างไรก็ตามชื่อเรียกในลักษณะนี้ก็ไม่ใช่ชื่อเฉพาะ แต่เป็นชื่อที่อาจจัดอยู่ในกลุ่มชื่อทั่วไปหรือ “สามัญนาม”

นอกจากเรียกชื่อสถานที่สำคัญโดยกำหนดตามภูมิลักษณะของสถานที่นั้น ๆ แล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังเรียกชื่อสถานที่สำคัญโดยพิจารณาจากจุดเด่นหรือสิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของสถานที่ ทำให้สถานที่แห่งนั้นมีความแตกต่างจากที่อื่น ๆ เป็นต้นว่า เรียกหนองน้ำที่มีต้นกระทุ่มขึ้นอยู่รายรอบว่า “หนองกระทุ่ม” เรียกกุดที่มีน้ำใสกว่ากุดอื่น ๆ ว่า “กุดน้ำใส” การเรียกชื่อสถานที่สำคัญตามธรรมชาติในลักษณะนี้ ถือเป็นจุดเด่นอย่างหนึ่งของการกำหนดชื่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี และเป็นที่น่าสนใจว่าชื่อส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นชื่อเฉพาะ หรือ “วิสามัญนาม” ดังตัวอย่างในตาราง เช่น เรียกหนองน้ำที่มีต้นกระทุ่มอยู่รอบ ๆ ว่า “หนองกระทุ่ม, เรียกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมหาดทรายริมแม่น้ำชีว่า “บ้านท่างาม” เรียกหนองน้ำที่มีน้ำใสกว่าที่อื่น ๆ ว่า “กุดน้ำใส” เป็นต้น

การกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญในลักษณะที่กล่าวนี้ มักจะเป็นสถานที่อันเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ สิ่งที่ได้จากการกำหนดชื่อเรียกเช่นนี้ก็คือความเรียบง่ายไม่ซับซ้อนตามวิถีคิดแบบชาวบ้าน แต่น่าสนใจตรงที่ชื่อสถานที่สำคัญหลายแห่งกลายเป็นร่องรอยหลักฐานที่แสดงถึงสภาพดั้งเดิมของสถานที่นั้น ๆ ซึ่งในปัจจุบันไม่อาจเห็นได้อีกแล้ว

นอกจากกำหนดชื่อเรียกตามลักษณะเด่นประจำสถานที่แล้ว คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ยังมีวิธีการให้ชื่อสถานที่สำคัญตามลักษณะของการเข้าไปใช้ประโยชน์ ซึ่งวิธีการเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้อง คนในท้องถิ่นกับการใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญ ทั้งยังแสดงถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น ว่าเป็นอย่างไร โดยเฉพาะวิถีชีวิตของคนในอดีต ดังเช่น เรียก พื้นที่ว่างอันเป็นที่สาธารณะที่ใช้เป็นสถานที่ เลี้ยงสัตว์ หาของป่า ว่า “ที่สาธารณะประโยชน์” หรือ “ทำเลเลี้ยงสัตว์” หรือ “บึงเลี้ยงสัตว์” เรียกสถานที่ซึ่งเคยใช้เป็นที่ฝังและเผาศพก่อนจะมีการสร้างเมรุที่วัดว่า “ป่าช้าเก่า” เป็นต้น

ความเชื่อก็เป็นที่มาอีกอย่างหนึ่งของการกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญ สำหรับคนในท้องถิ่นแล้ว ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติดูเหมือนจะเป็นที่มาของพฤติกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตเป็นอย่างมาก จากการศึกษาพบว่า สถานที่สำคัญตามธรรมชาติหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี มีชื่อเรียกที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษและผีอารักษ์ตลอดจนอำนาจเหนือธรรมชาติอื่น ๆ ความเชื่อดังกล่าว ทำให้เกิดการกำหนดพื้นที่ในมิติของวัฒนธรรมขึ้น นั่นคือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อเรื่องผีที่ปรากฏมากคือ ความเชื่อเรื่อง “ผีปูด” ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษประเภทหนึ่ง ที่ทำให้เกิดสถานที่สำคัญคือ “ป่าดอนปูด” ในแต่ละท้องถิ่นแทบทุกหมู่บ้านจะต้องมี “ป่าดอนปูด” สถานที่นี้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์

รวมจิตใจ ความเชื่อและศรัทธาของคนในท้องถิ่น เป็นตัวบ่งชี้ความเป็น“ท้องถิ่น”ของคนในชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง อันสามารถค้นหา“เครือข่ายทางสังคม”ในชุมชนนั้น ๆ ได้

“ป่าดอนปู่ตา” จึงเป็นชื่อเรียกสถานที่สำคัญที่มีอยู่ในแทบทุกท้องถิ่น บางแห่งอาจมีชื่อเรียกเฉพาะออกไป โดยนำชื่อผีปู่ตาของท้องถิ่นนั้น ๆ มาเป็นชื่อเรียก เช่น “ดอนกรรม” และ “ดอนเจ้าปู่วงศ์คำหล้า” เป็นชื่อเรียกป่าดอนปู่ตาของคนในท้องถิ่นบ้านตาตอง ชุมชนในลุ่มน้ำชีตอนกลาง

นอกจากป่าดอนปู่ตาแล้ว ยังมีสถานที่สำคัญที่มีชื่อเรียก อันเนื่องมาจากความเชื่อของคนในท้องถิ่นอีก เช่น

ทางผีเดิน เป็นชื่อสถานที่สำคัญในท้องถิ่นบ้านแหใต้ อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ทางผีเดินคือเส้นทางโบราณที่เชื่อมต่อระหว่างสถานที่สำคัญในหมู่บ้านหลายแห่งเช่น หนองคู หนองสระ และกุดจอก ซึ่งทางเดินสายนี้จะล้อมรอบบ้านแหใต้ ปัจจุบันได้แปรสภาพเป็นทุ่งนาบ้าง ถนนคอนกรีตบ้าง เหตุผลที่เรียกชื่อนี้ เพราะในอดีตทางสายนี้เป็นเส้นทางที่ชาวบ้านใช้ห้ามศพคนในหมู่บ้านไปฝังในป่าช้าที่อยู่นอกหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ทางผีเดิน” นอกจากนี้แล้ว ชาวบ้านบางกลุ่มยังเชื่อกันว่า ทางเส้นนี้ เป็นเส้นทางที่ผีซึ่งอยู่ประจำรายรอบหมู่บ้านใช้สัญจรไปมาหาสู่กัน โดยใช้ช้างและม้าเป็นพาหนะ ชาวบ้านจึงห้ามไม่ให้มีการสร้างสิ่งกีดขวาง ใดกั้นเส้นทางนี้

การเรียกชื่อสถานที่สำคัญตามความเชื่อข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นความเชื่อและโลกทัศน์ของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับผีและอำนาจเหนือธรรมชาติซึ่งมีความเชื่อสำคัญของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี แต่เมื่อพิจารณาในแง่ของการจัดการกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแล้วจะเห็นได้ว่าได้แฝงไว้ซึ่งวิธีการในการจัดการกับทรัพยากรและพื้นที่สาธารณะที่มีประสิทธิภาพและเอื้อประโยชน์ต่อคนในท้องถิ่นเป็นอย่างดี

ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ตั้งแต่จังหวัดยโสธรไปจนถึงอุบลราชธานี เป็นดินแดนที่มีประวัติการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาหลายยุคหลายสมัย ชุมชนหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนล่าง ตั้งขึ้นอยู่บนเมืองโบราณ ดังเช่น บ้านตาตอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร บ้านชีทวนและเชียงโน อำเภอเชียงโน จังหวัดอุบลราชธานี มีโบราณสถานและโบราณวัตถุหลายแห่งที่คนในท้องถิ่นถือว่าเป็นสถานที่สำคัญ การกำหนดชื่อเรียกสถานที่สำคัญเหล่านี้ มีความน่าสนใจในแง่ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนที่มีความเก่าแก่ ซึ่งมีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ บางแห่งเรียกชื่อตามหลักฐานตามตำนาน นิทานปรัมปราที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมาของสถานที่และชุมชนโบราณ ดังที่ปรากฏค่อนข้างมากในพื้นที่เขตลุ่มน้ำชีตอนล่างดังที่ได้กล่าวแล้ว ซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งชุมชนโบราณหลายแห่งตั้งแต่สมัยฟูนัน เจนละ และทวารวดี อาทิ เช่น

ดงศิลาเลข เป็นชื่อเรียกป่าสาธารณะอีกแห่งหนึ่งของบ้านเชียงโน อยู่ใกล้ ๆ กับดงโนนธาตุ เหตุที่ชาวบ้านเรียกชื่อสถานที่แห่งนี้ว่า “ดงศิลาเลข” เพราะเป็นสถานที่ที่มีการค้นพบศิลาจารึกและเสมาหินที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “หินสลัก” เป็นจำนวนมาก บางแผ่นเป็นจารึกภาษาขอม ร่องรอยทางโบราณคดีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าสถานที่แห่งนี้เคยเป็นที่ตั้งชุมชนโบราณมาก่อนเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าในวิถีคิดและระบบการกำหนดชื่อสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น มักเป็นไปอย่างง่าย ๆ ในหลาย ลักษณะดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็มิใช่น้อยเช่นกัน ที่พบว่าอิทธิพลจากระบบคิดของทางราชการเข้ามามีส่วนในการกำหนดชื่อเรียกสถานที่หลายแห่ง แนวคิดของทางการที่เด่นชัดมากในเรื่องนี้ก็คือ ความพยายามที่จะทำให้ชื่อเรียกแบบท้องถิ่นสูญหายไป แล้วใช้ชื่อเรียกของทางการขึ้นมาแทนที่ โดยการเข้าไปปรับ เปลี่ยนหรือดัดแปลงแก้ไข “คำท้องถิ่น” ให้เป็นถ้อยคำในภาษาราชการ

หรือไม่ก็ยกเลิกชื่อเดิมไปเลย แล้วคิดชื่อใหม่ขึ้นมาแทนที่ ในหลายกรณีชื่อที่คิดขึ้นมาใหม่ ไม่ได้มีความเชื่อมโยงกับชื่อเดิมหรือสะท้อนให้เห็นความเป็นท้องถิ่นอีกต่อไป

การเรียกชื่อสถานที่สำคัญหรือการกำหนด “นามสถานที่” ของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้นมา จึงไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นแนวโน้มของการกำหนดชื่อสถานที่เท่านั้น แต่ยังได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด ความเชื่อและความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญอีกด้วย

๓.๒. การสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของสถานที่สำคัญ : ทุกสถานที่ที่มีเรื่องเล่า

คำกล่าวที่ว่า ในหมู่บ้านมีนิทานและตำนานนั้น เป็นความจริงค่อนข้างมาก เราอาจกล่าวได้ว่า เมื่อศึกษาความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งเกิดจากฝีมือของมนุษย์ แทบทุกแห่งจะมีเรื่องราว (story) หรือ เรื่องเล่า (narrative) เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ อยู่เสมอ เรื่องเล่า และตำนาน (Myth จัดเป็นวรรณกรรมเชิงมุขปาฐะที่มีบทบาทสำคัญยิ่งของสังคมในอดีต เพราะนอกจากจะมีคุณค่าในด้านการให้ความบันเทิงแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นความเป็นจริงและร่องรอยบางอย่างทางประวัติศาสตร์ของชุมชน หากพิจารณาอีกแง่หนึ่ง เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้ เป็นเครื่องมือ (Tools) ที่ชาวบ้านใช้สำหรับอธิบายความเชื่อ และความรู้ของพวกเขา ในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดังกล่าว ทั้งยังเป็นตัวกำหนดควบคุมพฤติกรรมของคนในท้องถิ่นให้เป็นไปตามปทัสถานของชุมชน รวมไปถึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และยังแสดงให้เห็นถึงเครือข่ายทางสังคม อันเป็นเครือข่ายทางวัฒนธรรมร่วมกัน เพราะสะท้อนให้เห็นความเชื่อร่วมกันที่มีต่อด้านานและเรื่องเล่าเหล่านั้น ๆ เช่น เครือข่ายตำนาน“นางเจียงไค” ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญหลายแห่งในท้องถิ่นบ้านชีทวน เครือข่ายผีเมตต์ดีของชาวบ้านหลายหมู่บ้านในท้องถิ่นบ้านพนมไพร อ. เกอพนมไพร จ. ร้อยเอ็ด ที่ไม่เพียงแต่สะท้อนให้เห็นความเชื่อที่ยึดโยงพวกเขาไว้ด้วยกัน แต่ยังอธิบายถึงความเป็นมาและสำเนียงร่วมในด้าน “กลุ่มชาติพันธุ์” อีกด้วย

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี พบว่าสถานที่สำคัญหลายแห่งมีเรื่องเล่าหรือตำนานเกี่ยวข้องอยู่ เรื่องเล่าบางเรื่องเป็นตำนานและนิทานปรัมปรา บางเรื่องเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นใหม่และผู้เล่าเรื่องสามารถอ้างอิงพยานบุคคลที่รู้เห็นได้ เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้มีความน่าสนใจ ในหลายแง่มุมดังที่กล่าวมาแล้ว สิ่งที่จะได้พิจารณาต่อไปก็คือ เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้ มีความสำคัญและบทบาทอย่างไรต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญอันเกี่ยวข้องกับตำนานและเรื่องเล่าเหล่านั้น

เมื่อศึกษาลักษณะของเรื่องเล่าที่ปรากฏ พบว่ามีอยู่สองลักษณะด้วยกันคือ เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติและความคิดดีลึกลับของสถานที่สำคัญ กับเรื่องเล่าหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญ

๑. เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติและความคิดดีลึกลับของสถานที่สำคัญ

เป็นเรื่องเล่าที่มักจะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่น ป่าดอนปู่ตา หนองน้ำธรรมชาติ พื้นที่สาธารณะ รวมไปถึงสถานที่ทางศาสนาและพิธีกรรม ส่วนใหญ่จะอ้างอิงถึงผี หรืออารักษ์ซึ่งรักษาประจำสถานที่สำคัญ กล่าวคือ คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีส่วนมากมีความเชื่อว่า สถานที่สำคัญทุกแห่งมีผีอยู่รักษา เช่น ป่าดอนปู่ตาจะเป็นที่อยู่ของผีปู่ตา แหล่งน้ำสาธารณะจะเป็นที่อยู่ของเจ้าพ่อ หรืออารักษ์ที่ทำหน้าที่ดูแลรักษา วากรรมที่คุ้นเคยสำหรับการบรรยายให้เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของผิอารักษ์หรือดวงวิญญาณของบุคคลสำคัญผู้ล่วงลับไปแล้วเหล่านี้คือ “สามารถลดบันดาลให้ร้ายให้ดีแก่คนในท้องถิ่นได้ ชาวบ้านจะต้องให้ความเคารพนับถือและห้ามละเมิดหรือลบหลู่” ในขณะเดียวกันก็มีเรื่องเล่าอันเปรียบเสมือน “ตัวอย่าง” ที่แสดงให้เห็นอิทธิปาฏิหาริย์ของผิอารักษ์เหล่านี้เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติแก่คนในท้องถิ่นให้ประพฤติปฏิบัติต่อสถานที่สำคัญอย่างเคร่งครัด

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์ประจำสถานที่สำคัญ ที่มีอยู่อย่างดาษดื่นในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ได้สะท้อนให้เห็นว่า คนลุ่มน้ำชี ยังมีความผูกพันกับธรรมชาติและเชื่อในสิ่งลึกลับที่เรียกว่า “ผี” อย่างมั่นคง โดยเฉพาะคนในช่วง ๕๐ ปีที่ผ่านมา และความเชื่อดังกล่าวก็ยังถ่ายทอดมายังคนรุ่นหลัง พวกเขาส่วนใหญ่มีความเชื่ออย่างปราศจากข้อโต้แย้งสงสัย แม้สภาพปัจจุบันของสถานที่บางแห่งจะเปลี่ยนไป แต่ความเชื่อยังคงอยู่ และส่งผลให้เกิดกรอบจารีต ประเพณีพิธีกรรมตลอดจนแนวปฏิบัติในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ กับสถานที่สำคัญในท้องถิ่น

๒. เรื่องเล่าหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสถานที่สำคัญ

จากการศึกษาข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับสถานที่สำคัญหลายแห่ง ซึ่งมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน มักจะเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าอันเป็นประวัติหรือตำนานของหมู่บ้าน เรื่องเล่าบางเรื่องอยู่ในรูปของตำนานหรือนิทานปรัมปรา บางเรื่องเป็นเกร็ดประวัติศาสตร์ที่อาจสืบสาวถึงต้นเค้าความจริงได้ แม้ว่าจะมีการแต่งเติมสีสันให้มีรายละเอียดพิสดารไปบ้าง

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นซึ่งมีประวัติความเป็นมาอยู่ในรูปของเรื่องเล่าและตำนาน มักเป็นสถานที่สำคัญที่มีความเป็นมาเก่าแก่ บางแห่งอาจมีมาก่อนการเข้าไปตั้งถิ่นฐานของคนในท้องถิ่น เรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่เหล่านี้ ปรากฏมากในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตั้งแต่ตอนกลางมาจนถึงลุ่มน้ำตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนโบราณ มีร่องรอยหลักฐานทาง โบราณคดี และประวัติศาสตร์ อยู่ จัง หนองนก มี หนองน้ำ ชัย ชัย ดิน ฐานอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวซึ่งเต็มไปด้วยสถานที่สำคัญ จึงได้สร้างนิทานหรือตำนานปรัมปราที่เกี่ยวกับสถานที่เหล่านั้นขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับตำนานความเป็นมาของหมู่บ้าน เช่น ตำนานความเป็นมาของบ้าน“ดงบังท่าหัวขวาง” เป็นประวัติความเป็นมาของเมืองโกสุมพิสัย ประวัติความเป็นมาของบ้านหนองหมื่นถ่านอำเภอกอสามารถที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ปราบฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประวัติความเป็นมาของเมื่อพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ที่นักวิชาการท้องถิ่นรวบรวมไว้ในเอกสารที่เล่าเรื่องตั้งแต่สมัยขอมโบราณมาจนถึงสมัยการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ เรื่องเล่าเกี่ยวกับสถานที่สำคัญอันเป็นโบราณสถานและโบราณวัตถุ เช่น ตำนานเกี่ยวกับการสร้างพระมหาธาตุซึ่งเป็นโบราณสถานสำคัญในวัดกลางอุดมเวทย์ บ้านพนมไพรที่ชาวบ้านเชื่อว่าสร้างขึ้นสมัยเดียวกับพระธาตุพนมและเป็นพระธาตุที่บรรจุพระอัฐิธาตุ ตำนานการสร้างพระธาตุดาตทอง หรือธาตุกองข้าวน้อย บ้านดาตทอง จังหวัดยโสธร นิทานปรัมปราเรื่องนางเจียงไค้ ซึ่งเป็นที่มาของประวัติเมืองชีขันหรือชีทวนใน อ.เชียงใน จ.อุบลราชธานี ตลอดจนเรื่องเล่าเกี่ยวกับบุคคลสำคัญในตำนานหรือในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น เช่น ประวัติของ”ปู่เมืองปาก” แห่งบ้านหนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

การสร้างเรื่องเล่าหรือตำนานความเป็นมาของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นได้สะท้อนให้เห็นข้อสังเกตที่สำคัญอย่างน้อยสามประการคือ

ประการแรก เรื่องเล่าและตำนานเหล่านี้แม้จะอยู่ในรูปของวรรณกรรมมุขปาฐะ (Oral Literature) ซึ่งไม่อาจจะระบุที่มาได้ แต่ก็ได้รับการสืบทอดโดยการบอกเล่าของคนในท้องถิ่นจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นหนึ่ง และอาจกล่าวได้ว่าเป็นเสมือน“สมบัติร่วม”ของท้องถิ่นและเป็นตัวบ่งชี้ความเป็น“เครือข่ายทางสังคม” ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “เครือข่ายตำนานเดียวกัน”ได้

ประการที่สอง สถานที่สำคัญในท้องถิ่นบางแห่ง ถูกสร้างขึ้นมาจากเรื่องเล่าและตำนาน เช่น อนุสาวรีย์ปู่เมืองปาก แห่งบ้านหนองหมื่นถ่าน รูปจำลองช้างเผือกพระเศวตสุวรรณาภรณ์แห่งบ้านพนมไพร หรือพิพิธภัณฑสถานบ้านคาคทอง จังหวัดยโสธร การเกิดขึ้นของสถานที่สำคัญในลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการสร้างอัตลักษณ์ให้กับท้องถิ่นของตน อันสืบเนื่องมาจากความภาคภูมิใจในอดีตและความเป็นมาอันยาวนานของชุมชนนั่นเอง

ประการที่สาม ตำนานและนิทานปรัมปราเกี่ยวกับสถานที่สำคัญบางแห่ง เป็นตัวบ่งบอกถึง ประวัติความเป็นมาของคนในท้องถิ่น ในแง่ของกลุ่มชาติพันธุ์ การอพยพโยกย้ายถิ่นฐานที่อาจโยงใยไปถึงข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ได้ ประเด็นนี้นับว่าน่าสนใจไม่น้อย ตัวอย่างที่ชัดเจนตัวอย่างหนึ่งคือ นิทาน เรื่อง“นางเจียงไค” ซึ่งเกี่ยวข้องกับตำนานของสถานที่สำคัญหลายแห่งในบ้านชีทวน ต.ชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี ซึ่งเป็นเรื่องราวการทำสงครามแย่งชิงนางเจียงไคธิดาเจ้าเมืองชีทวน ระหว่างเจ้าเมืองกันตลิล (จำปาสัก) กับเจ้าเมืองสระแก้ว (ศรีสะเกษ) การสู้รบดำเนินไปหลายปี กระทั่งได้ยุติลงในลักษณะการประนีประนอม เพราะทราบความจริงว่า ท้าวบาลิง ทหารอาสาของเมืองกันตลิลที่แท้คือลูกหลานของพวกเขา

ตำนานเรื่องนี้ อาจเกี่ยวข้องถึงความสัมพันธ์และความขัดแย้งของกลุ่มชาติพันธุ์อย่างน้อยสอง กลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มขอมกับลาว อาจตีความได้ว่า เมืองชีทวนกับเมืองกันตลิล นั้นคือกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ขณะที่กลุ่มของท้าวอินทระสะเกษแห่งเมืองสระแก้ว ก็คือกลุ่มชาติพันธุ์ขอม ทั้งสองกลุ่มมีถิ่นฐานอยู่ใน เขตตั้งแต่ลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูล ในเชิงสังคมและการเมืองนั้น เมืองโบราณเหล่านี้ต่าง มีการติดต่อสัมพันธ์กัน บางช่วงอาจมีความขัดแย้งอย่างรุนแรงถึงขั้นรบพุ่งทำสงคราม แต่ในที่สุดก็มีการประนีประนอมด้วยการแต่งงาน หรือไม่ก็เป็นความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ ดังปรากฏในตำนานเรื่องนี้

อีกเรื่องหนึ่งที่ดูน่าสนใจไม่น้อยไปกว่ากันก็คือ เรื่องเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของ ปู่เจ้าดอนเสาโฮง แห่งท้องถิ่นพนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด อันเป็นผีมหัศจรรย์ ที่คนในท้องถิ่นอำเภอพนมไพรให้ความนับถือเป็นอย่างมาก ในพิธีเลี้ยงผีประจำปีซึ่งจัดขึ้นในวัน “วันพุธ เดือนหกออกใหม่ใหม่” หรือ วันพุธต้นเดือนหก ของทุกปีเป็นวันทำพิธี จะมีการอัญเชิญผีมหัศจรรย์และบรรดาผีทั้งหลายในเครือข่ายมาร่วมพิธี ผีที่ได้รับเชิญมานี้มาจากพื้นที่ต่าง ๆ กัน เช่น จากเมืองจำปาสัก จากหลี่ผี จากเวียงจันทน์ ฯลฯ เหตุการณ์นี้น่าจะอธิบายได้ว่า ผีที่มาจากที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะทางฝั่งลาว คือผีบรรพบุรุษของคนในกลุ่มชาติพันธุ์ไท - ลาว นั่นเอง ในอดีตเมื่อครั้งที่ยังไม่อพยพย้ายถิ่นมาอยู่ทางภาคอีสาน บรรพบุรุษของพวกเขาเคยนับถือผีเหล่านี้ ความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวได้ส่งทอดมายังคนรุ่นหลัง ที่น่าสนใจก็คือ เมื่อมีการอพยพย้ายถิ่น ไม่เพียงนำข้าวของและเครื่องใช้ที่จำเป็นมาด้วยเท่านั้น แต่ยังนำเอาผีที่พวกเขานับถือมาด้วย เข้าทำนอง “คนมา ผีก็มานะ” (คนมา ผีก็มาด้วย) นั่นเอง

ในกรณีมีเหตุเกิดบ้านพนมไพรนี้ จึงพิจารณาในอีกแง่มุมหนึ่งได้ว่า การกระทำพิธีไหว้ผีมีเหตุเกิดที่ดี ความเชื่อที่เกี่ยวกับผีต่าง ๆ ที่ได้รับการอัญเชิญมาร่วมพิธีก็ดี แท้จริงแล้วดูเหมือนจะเป็นความพยายามที่จะอธิบายถึงรากเหง้าที่มาของตนเองของคนในท้องถิ่นว่ามีที่มาอย่างไร มีความสัมพันธ์กับเครือข่ายกลุ่มชาติพันธุ์ใด อันเป็นจิตสำนึกร่วมทางเผ่าพันธุ์ที่ได้รับการบอกเล่าและถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

เรื่องเล่าและตำนานเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจึงไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างปราศจากความหมาย แต่เป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่มีความสำคัญต่อคนในท้องถิ่นในหลายแง่มุม เรื่องเล่าและตำนานเป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นมา ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของจินตนาการเกี่ยวกับบุคคลที่เกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญในอดีต หรือเป็นเรื่องเล่าที่มีหลักฐานอ้างอิงได้ แต่ทั้งหมดก็เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่ง ที่สะท้อนให้เห็นชุดขององค์ความรู้ และระบบความเชื่อของชาวบ้าน ที่มีผลต่อวิถีการดำเนินชีวิต การทำมาหากิน การประกอบประเพณีพิธีกรรมซึ่งในที่สุดแล้วมันถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความมั่นใจในการดำเนินชีวิต การควบคุมพฤติกรรมและจริยธรรมของคนในท้องถิ่น การจัดการและใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์แก่คนในท้องถิ่นให้มากที่สุด ทั้งหมดนี้ทำให้เราได้มองเห็นในสิ่งที่เรียกว่า ฐานทางทรัพยากรและเครือข่ายทางสังคมของชุมชนและท้องถิ่นนั้น ๆ

๓.๓.ความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญ : คนกับพื้นที่

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในท้องถิ่นอย่างโดดเดี่ยวและเพียงลำพัง หากแต่สถานที่สำคัญเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นแต่ละแห่ง จากการศึกษาความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญ พบว่ามีรูปแบบของความสัมพันธ์ที่น่าสนใจอยู่ ๓ ลักษณะ กล่าวคือ (๑) การใช้ประโยชน์สำหรับเป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิต : พื้นที่หาอยู่หากิน (๒) การใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรม : พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และ (๓) การใช้ประโยชน์เพื่อสร้างรายได้ให้ชุมชน : พื้นที่ธุรกิจ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นและดำเนินมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ผ่านช่วงเวลาและการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงกระบวนการปรับตัวของชาวบ้านในลักษณะต่าง ๆ ที่เข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญแต่ละแห่ง ตามช่วงเวลาและสภาพของฐานทรัพยากรที่เปลี่ยนไป

(๑) พื้นที่หาอยู่หากิน : การใช้ฐานทรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิต

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีอันเปรียบเสมือนฐานทรัพยากรที่เอื้อต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ เพื่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งที่เป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิตหรือ “การหาอยู่ หากิน” นั้น ส่วนใหญ่มักจะเป็นสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ เช่น แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง ป่าสาธารณะ ทำเลเลี้ยงสัตว์ สถานที่สำคัญเหล่านี้เป็นฐานทรัพยากรที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มีรายได้น้อย หาเช้ากินค่ำและไม่มีที่ดินเป็นของตนเองสำหรับการผลิต หากจำแนกลักษณะของการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่สำหรับหาอยู่หากินของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งตอนบน ตอนกลางและตอนล่าง การเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่สำคัญอันเป็นสถานที่ธรรมชาติเช่นแหล่งน้ำและพื้นที่สาธารณะนั้น ส่วนใหญ่เป็นการเข้าไปใช้ในฐานะเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติในลักษณะของสถานที่สำหรับ “หาอยู่ หากิน” คือการจับปลา ล่าสัตว์และหาของป่า รองลงมาคือการใช้ในฐานะที่เป็นปัจจัยทางการผลิต สำหรับเพาะปลูกพืชผักและการเลี้ยงสัตว์

ผลการศึกษาทำให้เห็นอีกว่า ในอดีตสถานที่สำคัญตามธรรมชาติที่มีบทบาทต่อชีวิตของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมากคือ แหล่งน้ำธรรมชาติ อันได้แก่ ห้วย หนอง คลอง บึง สถานที่เหล่านี้ถือว่าเป็นพื้นที่สาธารณะอย่างแท้จริง เพราะเป็นสถานที่ที่คนในท้องถิ่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ค่อนข้างเต็มที่ โดยเฉพาะการเข้าไปจับปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ เพื่อนำไปประกอบอาหารในชีวิตประจำวันหรือไม่หากมีมากพอก็สามารถนำไปถนอมเป็นอาหารในรูปแบบอื่น ๆ เช่น ทำปลาร้า หรือปลาแดก ทำปลาย่าง ปลาเค็ม เป็นต้น

การใช้ประโยชน์อีกทางหนึ่งสำหรับแหล่งน้ำสาธารณะ คือการใช้สำหรับปลูกพืชผักสวนครัวที่ไม่ได้ทำเป็นการเกษตรขนาดใหญ่ แต่มีลักษณะของการ “ปลูกผักตามหัวไร่ปลายนา” ในขณะเดียวกันก็ใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับให้สัตว์เลี้ยงวัวควายได้ดื่ม โดยเฉพาะในหน้าแล้ง ส่วนประโยชน์อีกด้านที่ได้รับจากแหล่งน้ำธรรมชาติ คือการที่แหล่งน้ำแทบทุกแห่งในอดีตมีสภาพพื้นที่เป็นธรรมชาติโดยไม่มีการเข้าไปตัดแปลงของมนุษย์ ทำให้มีบริเวณรอบ ๆ เป็นป่าซึ่งชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ด้วยการล่าสัตว์เล็ก ๆ รวมทั้งการเก็บพืชผักที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น หน่อไม้ ยอดผักตบ ผักกระโดน ฯลฯ สำหรับไปประกอบเป็นอาหาร นอกจากนี้ยังตัดไม้และเถาวัลย์สำหรับนำไปใช้สอยประโยชน์ต่าง ๆ ในครัวเรือน เช่น ทำที่อยู่อาศัย ทำเครื่องใช้ เครื่องจักสานและทำฟืนซึ่งเป็นผลได้โดยอ้อมจากแหล่งน้ำในท้องถิ่นนอกเหนือจากเป็นสถานที่สำหรับจับปลา

แต่ในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า แหล่งน้ำธรรมชาติส่วนใหญ่มีสภาพเปลี่ยนไป ทั้งโดยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามสภาพธรรมชาติและ การเข้าไปจัดการของคนในท้องถิ่น ซึ่งทำให้การเข้าไปใช้ประโยชน์เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ส่วนสถานที่สำคัญตามธรรมชาติซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะ เช่น ป่าสาธารณะ หรือทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านในอดีตใช้สำหรับตัดไม้มาใช้สอยในชีวิตประจำวัน เช่น ทำเครื่องเรือน ทำเครื่องใช้ในการเกษตร เครื่องจักสาน รวมทั้งเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นการล่าสัตว์ การหาของป่า พืชผักตามธรรมชาติ นอกจากนี้พื้นที่บางแห่งยังใช้เป็นสถานที่เลี้ยงวัวควาย ซึ่งเป็นสัตว์ที่เป็นทั้งอาหารและใช้แรงงานในการเกษตร การใช้ประโยชน์ในลักษณะเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่มีความผูกพันกับวิถีธรรมชาติภายใต้สังคมวัฒนธรรมและระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง

(๒) สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ : พื้นที่ของความเชื่อศาสนาและพิธีกรรม

สถานที่สำคัญซึ่งคนในท้องถิ่นเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนองความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม มีทั้งสถานที่สำคัญที่เป็นสถานที่ธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา วัด โบราณสถาน ศาลเจ้ารวมทั้งศาสนสถานในรูปแบบอื่น ๆ สถานที่เหล่านี้อาจกล่าวได้ว่า “เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ประจำท้องถิ่น เป็นศูนย์รวมจิตใจ ความเชื่อและความศรัทธา ตลอดจนเป็นสถานที่สำหรับปฏิบัติกิจกรรมหรือพิธีกรรมอันเนื่องมาจากความเชื่อดังกล่าว การใช้ประโยชน์เกี่ยวกับสถานที่สำคัญในลักษณะนี้มีพื้นฐานมาจากความเชื่อทั้งที่เป็นความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและ ความเชื่อทางศาสนา ดังนั้นการเข้าไปใช้ประโยชน์จึงไม่ได้อยู่ในรูปของความต้องการทางด้านปัจจัยสี่ดังการใช้สถานที่สำคัญเพื่อเป็นแหล่งอาหารและปัจจัยในการผลิต แต่สนองตอบความต้องการทางด้านจิตใจ ซึ่งจะมีพิธีกรรมและความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ

จากการศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีพบในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญที่ตอบสนองความเชื่อและการประกอบพิธีกรรม พบว่ามีด้วยกัน ๒ ลักษณะ คือ การใช้เพื่อตอบสนองตามคติพุทธและการใช้เพื่อตอบสนองตามคติผี

สถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาพุทธได้แก่วัด ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญที่มีอยู่แทบทุกหมู่บ้าน โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวอาศัยอยู่มาก โดยทั่วไปแล้วการใช้ประโยชน์จากวัดในแทบทุกท้องถิ่นมีลักษณะเหมือน ๆ กัน คือ เป็นสถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและการบำเพ็ญกุศล นอกจากนี้แล้ว ยังใช้ เป็นสถานที่สำหรับใช้จัดงานประเพณี หรืองานบุญต่าง ๆ เช่น บุญพพรรษา บุญกฐิน บุญผ้าป่า บุญสงกรานต์ เป็นต้น ในขณะที่บางท้องถิ่นใช้เป็นสถานที่สำหรับศึกษาเล่าเรียนธรรมะและฝึกจิตใจของภิกษุ สามเณร อุบาสกและอุบาสิกา อย่างไรก็ตามพื้นที่ของวัดยังอำนวยความสะดวกการใช้ประกอบกิจกรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว คือในบางครั้งเป็นสถานที่สำหรับจัดกิจกรรมทางสังคมหรือกิจกรรมของทางราชการ เช่น ใช้ศาลาการเปรียญเป็นที่ประชุมประจำหมู่บ้าน ใช้เป็นหน่วยเลือกตั้งหรือกิจกรรมอื่น ๆ ของทางการ

ในกรณีของการเข้าไปใช้ประโยชน์ในวัด ยังเกี่ยวข้องกับโบราณสถานและโบราณวัตถุอีกด้วย กล่าวคือ วัดบางแห่งที่มีอายุเก่าแก่ มีร่องรอยหรือหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ แม้ว่าจะอยู่คนละยุคสมัยกับการก่อตั้งวัดก็ตาม มักจะถูกผนวกเข้าอยู่ในสาระบบของความเชื่อของคนในท้องถิ่นเช่นกัน ดังที่เห็นได้จากวัดหลายแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนกลางไปจนถึงตอนล่าง เช่น วัดกลางอุดมเวทย์ (พนมไพร) ซึ่งมีพระมหาธาตุเก่าแก่ที่คนในท้องถิ่นเชื่อกันว่าสร้างขึ้นในสมัยเดียวกับพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม วัดทุ่งศรีไค วัดธาตุสวนตาลและวัดศรีนวลแสงสว่างอารมณ์ (บ้านชีทวน) ซึ่งมีร่องรอยหลักฐานทางโบราณวัตถุและโบราณสถานอยู่จำนวนมาก

ส่วนการใช้เพื่อตอบสนองตามคติผีนั้น เป็นปรากฏการณ์ของรูปแบบความสัมพันธ์ที่น่าสนใจในมิติทางวัฒนธรรม หรืออาจกล่าวได้ว่าการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดังกล่าวเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการด้านจิตใจมากกว่าด้านวัตถุ ในการอธิบายถึงรูปแบบความสัมพันธ์ในประเด็นนี้ สามารถเห็นได้ในกรณีบ้านดอนปู่ตาและศาลเจ้าพ่อที่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น

จากการศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีในพื้นที่ที่เลือกเป็นหน่วยในการศึกษา พบว่า ป่าดอนปู่ตา เป็นสถานที่สำคัญที่มีปรากฏแทบทุกหมู่บ้านตั้งแต่ลุ่มน้ำชีตอนบนจนถึงลุ่มน้ำชีตอนล่าง ความเชื่อในเรื่องผีปู่ตา เป็นที่มาของการกำหนดสถานที่สำคัญคือ “ป่าดอนปู่ตา” ผีปู่ตาในความเชื่อของคนอีสาน คือผีปู่ตายาย บางครั้งเรียกว่า “ผีเชื้อ” หรือ “ผีดำ” หรือ “ผีบรรพบุรุษ” ซึ่งเชื่อว่าเมื่อปู่ตายายล่วงลับไปแล้วก็จะมาเป็นผิคอยเฝ้าคุ้มครองรักษาลูกหลาน ด้วยเหตุนี้ คนอีสานในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจึงกันป่าในหมู่บ้านไว้สำหรับเป็นที่อยู่ของผีปู่ตา แล้วปลูกโรงหรือปลูกศาลให้อยู่ พร้อมกับมอบป่าและสัตว์ป่าทั้งหลายให้เป็นสมบัติของปู่ตา ครั้นครบรอบปีก็มีการทำอาหารหวานคาวไปเลี้ยง เรียกว่าพิธี “เลี้ยงผีปู่ตา” ดังนั้นป่าที่ผีปู่ตาอยู่รักษา จึงเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์เป็นส่วนใหญ่

ผีปู่ตา ถือเป็นผีอารักษ์ที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรือปัจจุบัน ความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาก็แทบจะไม่เปลี่ยนแปลง อาจจะมีบ้างที่บทบาทและอำนาจของผีปู่ตาได้ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความต้องการของคนในท้องถิ่น กล่าวโดยสรุปก็คือ ผีปู่ตาสามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนในท้องถิ่นได้แทบทุกกรณี เช่น คนในอดีตอาจบนบานให้ปู่ตาช่วยให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ ในขณะที่คนในปัจจุบันบนบานผีปู่ตาให้ตัวเองสอบเข้ามหาวิทยาลัยได้ ให้พ้นจากการเกณฑ์

ทหาร หรือแม้แต่ให้ประสบความสำเร็จในการเดินทางไปขายแรงงานในต่างประเทศ เมื่อมีความเชื่อและศรัทธาในผีปู่ตาอย่างแรงกล้า จึงให้ความสำคัญต่อสถานที่ซึ่งเป็นสิ่งสถิตย์ของปู่ตามไปด้วย

จากการสังเกตเมื่อลงภาคสนามในพื้นที่ซึ่งเป็นหน่วยในการศึกษา พบว่าป่าดอนปู่ตาในแทบทุกหมู่บ้านมีสภาพเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ รกชัฏด้วยพรรณไม้นานาชนิด และมีต้นไม้ขนาดใหญ่ที่หาต้นไม้ได้ในละแวกเดียวกันขึ้นอยู่จำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเข้าไปใช้ประโยชน์ในลักษณะของการตัดไม้ทำลายป่าอย่างมาก ป่าปู่ตาบางแห่งมีบรรยากาศมืดครึ้ม วังเวงจนดูน่ากลัวและยังมีสัตว์ป่าบางชนิดอาศัยอยู่

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ ไม่ได้มีเฉพาะกรณีของป่าดอนปู่ตาเท่านั้น แต่ยังเห็นได้จากสถานที่อื่น ๆ ด้วย เช่น ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ศาลเจ้าปู่ (ซึ่งอาจจะมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไปตามแต่ละท้องถิ่น) สถานที่ซึ่งเป็นโบราณสถาน เช่น ราชู เจดีย์ หรือแม้แต่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ เช่น อนุสาวรีย์ ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ได้ทั้งสิ้น

(๓) พื้นที่ธุรกิจ : การจัดการกับสถานที่สำคัญอันเนื่องมาจากอิทธิพลแนวคิดของรัฐ

การใช้ประโยชน์ในรูปแบบนี้เกิดขึ้นจากอิทธิพลแนวความคิดที่มาจากราชการและเอกชน ซึ่งอาจนำเสนอในรูปของอุดมการณ์ชุมชนเข้มแข็ง หรือชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้ ด้วยการแสวงหารายได้เข้าชุมชนโดยการจัดการกับทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ถือว่าเป็นรูปแบบของการใช้ประโยชน์กับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นแบบใหม่ที่เกิดกับสถานที่สำคัญที่มีอยู่ก่อนแล้ว รวมทั้งสถานที่สำคัญที่สร้างขึ้นในภายหลัง

จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าการใช้ประโยชน์ในลักษณะของการจัดการเพื่อประโยชน์ทางธุรกิจ มีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ การจัดการหาผลประโยชน์โดยอาศัยต้นทุนของสถานที่สำคัญที่มีอยู่เดิม และการจัดการหาผลประโยชน์โดยสร้างสถานที่สำคัญขึ้นใหม่ ซึ่งสถานที่สร้างใหม่นี้มีพื้นฐานมาจากสถานที่สำคัญที่มีอยู่เดิม ซึ่งอาจอยู่ในรูปของโบราณวัตถุและโบราณสถาน

ในกรณีแรก หมายถึงในท้องถิ่นนั้น ๆ มีสถานที่สำคัญอยู่ก่อนแล้ว และสถานที่สำคัญนั้นมีคุณค่าหรือจุดเด่นพอที่จะพัฒนาเพื่อหารายได้เข้าท้องถิ่นได้ เช่น กรณีของชาวบ้านดาดทอง ที่ปรับเปลี่ยนป่าดอนปู่ตาเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์อย่างอื่น เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก สร้างสนามกีฬาอเนกประสงค์ ตลาดถาวรประจำหมู่บ้าน สถานิอนามัย และในอนาคตชาวบ้านมีแนวความคิดจะปรับปรุงทัศนียภาพให้เป็นสถานที่พักผ่อนและท่องเที่ยวในหมู่บ้าน

โดยปกติแล้ว ป่าปู่ตาหรือดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ตามกฎจารีตของชาวบ้านจะไม่มีใครกล้าเข้าไปแผ้วถางหรือตัดไม้ทำลายป่า เพราะเกรงในอำนาจของผีปู่ตา ฉะนั้นการที่ชาวบ้านดาดทองเข้าไปใช้พื้นที่ป่าปู่ตาเพื่อประโยชน์อย่างอื่นรวมทั้งสร้างตลาดเพื่อหารายได้เข้าชุมชน นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะอาจนำไปสู่คำถามว่าความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาของชาวบ้านดาดทองยังคงมีอยู่หรือไม่ อย่างไร

จากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยพบว่า มีเหตุผลบางประการที่ทำให้มีการตัดสินใจใช้สถานที่ดังกล่าวในแนวทางที่ต่างไปจากเดิม เริ่มจากสาเหตุที่ได้เกิดพายุใหญ่ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๖ ความรุนแรงของพายุทำให้ต้นไม้ใหญ่ในป่าดอนปู่ตาโค่นล้มจำนวนมาก ชาวบ้านเลยถือโอกาสเข้าไปตัดไม้ที่เล็กละน้อยจนสภาพป่าที่เคยสมบูรณ์เหลือต้นไม้อยู่บางตา ประกอบกับชาวบ้านต้องการสถานที่เพื่อใช้ประโยชน์ทางราชการ เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การสร้างสถานิอนามัย จึงมีการตัดสินใจใช้พื้นที่สาธารณะดังกล่าว โดยเหตุผลว่าเพื่อผลประโยชน์ของชุมชนในขณะที่ศาลปู่ตานั้นก็ยังอยู่ และได้มีการสร้างศาลคอนกรีตที่แข็งแรง

ถาวรขึ้นแทนศาลเก่า ชาวบ้านดาดทองกล่าวว่า ความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดของพวกเขายังคงอยู่และชาวบ้านก็ยังมาทำบุญเลี้ยงผีปูดอยู่เป็นประจำ

อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านดาดทองเริ่มมีแนวความคิดต่อสถานที่สำคัญโดยเฉพาะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เปลี่ยนไปจากอดีต จากกฎจารีตที่มีต่อปาศักดิ์สิทธิ์อันเคร่งครัด ถูกนำมาตีความใหม่ คือการผสานกันระหว่างแนวความเชื่อเดิมกับความคิดเชิงพัฒนา ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของทางราชการ เพื่อให้แนวความคิดทั้งสองดำเนินไปด้วยกันได้โดยไม่สูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดและศาลปูดก็ยังคงอยู่ แต่การพัฒนาใหม่ ๆ ก็พร้อมจะเกิดขึ้น จึงเห็นได้ว่าในท้องถิ่นดังกล่าว พรหมแดนระหว่างพื้นที่ของความเชื่อกับพื้นที่ทางธุรกิจแทบไม่มีอะไรขวางกันอีกต่อไป

การปรับเปลี่ยนแนวทางในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในลักษณะนี้ ยังมีให้เห็นในอีกบางท้องถิ่น แม้จะไม่เด่นชัดเท่ากับปรากฏการณ์ที่ดาดทอง แต่ก็สะท้อนถึงแนวคิดในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญที่เริ่มเปลี่ยนไป อาทิเช่น การปรับปรุงสภาพของแหล่งน้ำธรรมชาติโดยแนวคิดและวิธีการของสำคัญที่มีอยู่เดิม ซึ่งอาจอยู่ในรูปของโบราณวัตถุและโบราณสถาน

อยู่บางตา ประกอบกับชาวบ้านต้องการสถานที่เพื่อใช้ประโยชน์ทางราชการ เช่น การตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก การสร้างสถานีอนามัย จึงมีการตัดสินใจใช้พื้นที่สาธารณะดังกล่าว โดยเหตุผลว่าเพื่อผลประโยชน์ของชุมชน

อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านดาดทองเริ่มมีแนวความคิดต่อสถานที่สำคัญโดยเฉพาะสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เปลี่ยนไปจากอดีต จากกฎจารีตที่มีต่อปาศักดิ์สิทธิ์อันเคร่งครัด ถูกนำมาตีความใหม่ คือการผสานกันระหว่างแนวความเชื่อเดิมกับความคิดเชิงพัฒนา ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของทางราชการ เพื่อให้แนวความคิดทั้งสองดำเนินไปด้วยกันได้โดยไม่สูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง นั่นคือความเชื่อเกี่ยวกับผีปูดและศาลปูดก็ยังคงอยู่ แต่การพัฒนาใหม่ ๆ ก็พร้อมจะเกิดขึ้น จึงเห็นได้ว่าในท้องถิ่นดังกล่าว พรหมแดนระหว่างพื้นที่ของความเชื่อกับพื้นที่ทางธุรกิจแทบไม่มีอะไรขวางกันอีกต่อไป

การปรับเปลี่ยนแนวทางในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในลักษณะนี้ ยังมีให้เห็นในอีกบางท้องถิ่น แม้จะไม่เด่นชัดเท่ากับปรากฏการณ์ที่ดาดทอง แต่ก็สะท้อนถึงแนวคิดในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญที่เริ่มเปลี่ยนไป

จะเห็นได้ว่า สถานที่สำคัญแต่ละแห่งเป็นพื้นที่สาธารณะ เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งในด้านความเชื่อ แบบแผนพฤติกรรมและการเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าว คำถามที่น่าสนใจต่อเรื่องนี้ก็คือ คนในท้องถิ่นมีวิถีคิดและภูมิปัญญาในการจัดการการเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าวอย่างไรบ้าง

จากการศึกษาลักษณะความสัมพันธ์และรูปแบบของการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่ได้นำเสนอมาแล้วในตอนต้น ได้สะท้อนให้เห็นวิถีคิดหรือแนวความคิดของคนในท้องถิ่นเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ อันเป็นทรัพยากรของชุมชนอยู่ ๓ แนวคิดด้วยกัน คือ (๑) แนวคิดที่ว่าด้วยคุณค่า (๒) แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ร่วมกัน และ (๓) แนวคิดที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์และจารีต

ในด้านแนวคิดที่ว่าด้วยคุณค่านั้น เราอาจกล่าวได้ว่า คนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำชีไม่ได้มองสถานที่สำคัญในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่มีค่าในเชิงกายภาพซึ่งอาจเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัยสี่เท่านั้น เช่น ไม่ได้มองหนองน้ำว่าเป็นสถานที่เก็บกักน้ำ และมีอุปลาอาศัยอยู่มากพอที่จะนำไปเป็นอาหารหรือนำไปขายเพื่อได้เงินมาเลี้ยงครอบครัว หรือไม่ได้มองสถานที่สำคัญที่เป็นโบราณสถานว่าเป็นสถานที่ที่น่าสนใจในแง่ของความเก่าแก่และมีคุณค่าทางด้านศิลปะซึ่งมีอำนาจในการดึงดูดให้คนมาเยี่ยมชม

และสามารถจัดเก็บรายได้จากความสนใจดังกล่าว แต่วิธีคิดดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นกลับมองว่าสถานที่เหล่านี้ (ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ที่มีอยู่ตามธรรมชาติหรือสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น) เป็นสถานที่ที่มีเจ้าของดูแลรักษา การเข้าไปใช้ประโยชน์จากสถานที่ดังกล่าวอย่างไรบ้างไม่ก็เป็นพื้นที่ส่วนตัวของอำนาจที่ไม่อาจมองเห็นได้ ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของวาทกรรมที่ว่า “เจ้าที่เจ้าทาง” คำว่า “เจ้าที่เจ้าทาง” ซึ่งคนในแต่ละท้องถิ่นอาจกำหนดเรียกแตกต่างกันออกไป เช่น ผีเจ้าหนอง ผีเจ้าป่า ผีเจ้าห้วย ผีเจ้าเขา เจ้าพ่อเจ้าแม่ เจ้าปู่ เจ้าย่า หลวงปู่ ฯลฯ

ผีในชื่อเรียกต่าง ๆ เหล่านี้มีหน้าที่ปกป้อง ดูแลสถานที่ซึ่งตนเองสถิตอยู่ประจำ และมีอำนาจดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ ความดีงาม ตลอดจนภัยพิบัติประดามีให้เกิดขึ้นกับสถานที่เหล่านั้นและกับกลุ่มคนที่เข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธุ์²⁰ ที่กล่าวถึงความเชื่อดั้งเดิมของสังคมล้านนา ที่ว่าเมื่อคนล้านนา มองดูพื้นดิน แม่น้ำ ธรรมชาติ เขาไม่ได้เห็นพื้นดิน แม่น้ำหรือธรรมชาติว่าเป็นดินเป็นธรรมชาติในลักษณะที่เป็นกายภาพในลักษณะที่เป็นสิ่งที่มนุษย์ใช้ประโยชน์อย่างเดียว แต่มนุษย์ยังให้คุณค่ากับสิ่งเหล่านั้นตามความเชื่อของสังคมไทย เรามองน้ำในลักษณะที่เป็นพระแม่คงคา มองดินเป็นพระแม่ธรณี มองต้นข้าวเป็นพระแม่โพสพ เราไม่ได้มองธรรมชาติจากลักษณะทางกายภาพ แต่มองธรรมชาติจากการให้คุณค่าให้ความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์อย่างไร

หากตีความในอีกแง่หนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดที่แสดงถึงความเชื่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญนั้น โดยแก่นแท้แล้วก็คือ การแสดงให้เห็นถึงความเคารพในธรรมชาติและการให้คุณค่าต่อสถานที่สำคัญซึ่งเป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุของคนในท้องถิ่นที่ดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นลึกซึ้ง โดยเฉพาะสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ป่าสาธารณะหรือสถานที่นอกเหนือจากนี้ ซึ่งในสายตาของชาวบ้าน เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ คนในท้องถิ่นในอดีตไม่ได้มองธรรมชาติในแง่ที่จะเข้าไปจัดการหรือปรับแต่ง หากแต่ยอมรับสภาพที่มันเป็นอยู่มนุษย์มีหน้าที่ปรับตัวและสร้างภูมิปัญญาในการที่จะอยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติให้สอดคล้องกลมกลืน

แนวคิดที่ว่าด้วยการใช้ประโยชน์ร่วมกัน สะท้อนให้เห็นว่าภายใต้ระบบคิดที่มองว่า สถานที่สำคัญเป็นสมบัติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือ “ผีเจ้าที่เจ้าทาง” ไม่ใช่สมบัติของใครคนใดคนหนึ่ง²¹ หรือ “ผีเป็นเจ้าของทรัพยากร คนเป็นผู้ใช้ประโยชน์” จึงกล่าวได้ว่า ผีเป็นตัวแทนของสิทธิอำนาจดั้งเดิมในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี และในฐานะที่คนในท้องถิ่นอยู่ในระบบเครือข่ายผีเดียวกัน หรือ “เป็นลูกหลานของผีตัวเดียวกัน” ดังนั้นคนในท้องถิ่นจึงมีสิทธิในการเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญเหล่านี้ได้โดยเสมอภาค

แนวคิดเช่นนี้เก่าแก่และเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของหมู่บ้านและชุมชนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ เป็นแนวความคิดที่ทำให้สถานที่สำคัญในท้องถิ่นกลายเป็นพื้นที่สาธารณะ (public space) อย่างแท้จริง ขณะเดียวกันก็เอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ทั้งในแง่ของการใช้ประโยชน์เพื่อปัจจัยในการดำเนินชีวิต และการใช้ประโยชน์เพื่อสนองตอบความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม

²⁰ อานันท์ กาญจนพันธุ์. มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร. ๒๕๔๔ หน้า

๑.

²¹ พิธีกรรมในที่นี้ อาจเป็นกิจกรรมเล็ก ๆ ที่ทำได้ด้วยคนเพียงคนเดียว ไม่มีองค์กรประกอบอื่นใดมากนัก เช่น กรณีชาวบ้านเข้าไปหาปลาในหนองน้ำแล้วนั่งลงกราบไหว้ต่อผีเจ้าหนอง อธิษฐานให้ตนเองมีโชคในการหาปลา หรือพิธีกรรมที่เป็นกิจกรรมร่วมของคนในชุมชน เช่น พิธีเลี้ยงผีปู่ตาประจำปี พิธีเลี้ยงมเหศักดิ์ หรือบุญเลี้ยงบ้าน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แม้คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจะมีแนวคิดเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์สถานที่สำคัญว่าทุกคนในท้องถิ่นสามารถใช้ได้อย่างเท่าเทียม แต่หากไม่มีข้อตกลงหรือกติกาในการใช้ประโยชน์ก็อาจนำมาสู่ปัญหาความขัดแย้งได้ ฉะนั้นสิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือแนวคิดว่าด้วยกฎเกณฑ์และจารีต ซึ่งเกิดขึ้นเนื่องมาจากพื้นฐานความคิดทั้งสองประการที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรมนั้น พบว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การใช้ประโยชน์สถานที่สำคัญต่าง ๆ ของคนในชุมชนดำเนินไปอย่างราบรื่นและเอื้อผลประโยชน์ให้กับสมาชิกของสังคมอย่างทั่วถึงก็คือ การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตขึ้นมาควบคุมกำกับ กฎเกณฑ์และจารีตนี้ได้รับการยอมรับและถ่ายทอดไปสู่คนในท้องถิ่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็อาจมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับความเป็นไปของบริบททางสังคมและสิ่งแวดล้อม

การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญของท้องถิ่น โดยสาระที่แท้จริงแล้วก็คือ ภูมิปัญญาในการจัดการแบ่งปันทรัพยากรของคนในท้องถิ่นนั่นเอง ในอดีตวิธีการนี้เกิดขึ้นจากระบบความเชื่อและความคิดของคนในชุมชนเอง แต่ในปัจจุบันมีหลายกรณีที่วิธีการจัดการเกิดขึ้นจากกลไกและอิทธิพลของพลังจากภายนอก ประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องนี้ก็คือ การกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตนี้มี พื้นฐานมาจากความเชื่อหรือปัจจัย ๓ ประการด้วยกัน คือ

๑. กฎเกณฑ์ จารีต อันเนื่องมาจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ ภายใต้ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ หรือ “ผีอารักษ์” ว่าเป็นเจ้าของสถานที่และทรัพยากรตั้งที่อภิปรายมาแล้ว การที่คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่สำคัญจึงเป็นสิ่งที่พึงระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นคนในท้องถิ่นซึ่งเป็นเสมือนลูกหลานของผีจึงได้กำหนดข้อห้ามหรือ “ชะล่า” ขึ้นมา เพื่อห้ามและควบคุมแนวทางในการประพฤติปฏิบัติของผู้เข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญ เพื่อไม่ให้ “ผีเจ้าที่เจ้าทาง” หรือ “ผีอารักษ์” ไม่พอใจ ซึ่ง สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ ในรายงานการวิจัยเรื่อง “สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี”²² เห็นว่า ข้อห้ามเหล่านี้เป็นไปเพื่อให้คนเกรงกลัวการลงโทษจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรืออำนาจที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของมนุษย์ และที่สำคัญถ้าชาวบ้านปฏิบัติตามข้อห้ามอย่างเคร่งครัดแล้ว ผีอารักษ์ก็จะสนองต่อเป้าหมายหรือความต้องการของชุมชนและปัจเจกชน เช่น น้ำฝน ความอุดมสมบูรณ์ โชคลาภ ความสบายใจ เป็นต้น

การกำหนดกฎเกณฑ์ในลักษณะนี้ถือเป็นจารีตปฏิบัติที่สืบทอดกันมาช้านาน ได้รับการถ่ายทอดและทำซ้ำจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนรุ่นหนึ่ง จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าในสถานที่สำคัญแต่ละแห่งมีการกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตที่คล้าย ๆ กัน คือมีทั้งส่วนที่เป็นข้อห้ามขณะเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่ เป็นต้นว่า ห้ามลบหลู่ ล่วงเกิน ห้ามทำในสิ่งที่ชั่วร้ายผิดศีลคอง ห้ามบุกรุกแผ้วถางตัดไม้ทำลายป่า (กรณีป่าดอนปู่ตา หรือ สถานที่ธรรมชาติ) นอกจากกำหนดข้อห้ามแล้ว ยังมีการกำหนดแนวทางในการปฏิบัติ หรือ “ข้อควรปฏิบัติ” ต่อสถานที่สำคัญอีกด้วย เช่น ต้องมีการบอกกล่าวขออนุญาตเมื่อจะเข้าไปใช้สถานที่ ต้องกราบไหว้บูชาหรือบอกกล่าวเมื่อต้องเดินทางออกจากท้องถิ่น ให้ทำบุญเลี้ยงหรือบวงสรวงบูชาเมื่อถึงกำหนดประจำปี เป็นต้น

²² สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ .จากยอดห้วยถึงบุญบึง : “สิทธิอำนาจและการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี. ๒๕๓๖. หน้า ๓๑๙ - ๓๒๐.

๒. กฎเกณฑ์จารีตอันเนื่องมาจากอำนาจภายนอก หรือ “อำนาจสาธารณะ”²³ ในขณะที่กฎเกณฑ์และจารีตในการใช้ประโยชน์จากสถานที่สำคัญในท้องถิ่นในอดีต มักเกิดจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ซึ่งหลายแห่งยังคงดำรงอยู่อย่างเคร่งครัด แต่ในอีกหลายแห่งได้เสื่อมคลายลงไปโดยเฉพาะสถานที่สำคัญซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปจากเดิม และการเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นโดยสิ่งที่เราเรียกว่า “อำนาจสาธารณะ”

การเข้าไปปรับเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพของสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ นำมาซึ่งรูปแบบของการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างไปจากเดิม เมื่อเป็นเช่นจึงเกิดมีข้อห้ามตลอดจนแนวปฏิบัติในการใช้สถานที่เหล่านั้นขึ้นมาใหม่ให้คนในท้องถิ่นได้ยึดถือปฏิบัติ เช่น เมื่อมีการปรับปรุงหรือขุดลอกแหล่งน้ำสาธารณะเพื่อใช้เป็นสถานที่เก็บกักน้ำ หรือใช้เป็นแหล่งผลิตน้ำประปาในหมู่บ้าน ทำให้เกิดข้อห้ามใหม่ ๆ ขึ้น เช่น ห้ามเข้าไปจับปลาและสัตว์น้ำ ห้ามนำสัตว์เลี้ยงเข้าไปเลี้ยง ข้อห้ามเหล่านี้มีผลบังคับใช้และทำให้วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านบางส่วนเปลี่ยนไป คนต้อโอกาสไม่มีที่หาอยู่หากินเพื่อเลี้ยงชีวิตในแต่ละวัน เพราะหนองน้ำที่เขาเคยเข้าไปหาปลาหาหอยไปทำกับข้าวในครอบครัวกลายเป็นสถานที่หวงห้ามไปแล้ว หรือกล่าวอีกแง่หนึ่งก็คือ พื้นที่สาธารณะได้กลายเป็นพื้นที่ส่วนรวมไปแล้ว

๓. กฎเกณฑ์จารีตอันเนื่องมาจากกระบวนการเรียนรู้และปรับตัวของคนในท้องถิ่น

การเข้าไปจัดการกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นโดยอำนาจของทางราชการ หรือการเข้าไปให้ความรู้ตลอดจนแนวคิดใหม่ ๆ ในการพัฒนาชนบทโดยหน่วยงานของรัฐนั้น ได้ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนระบบวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นได้ไม่น้อย แนวคิดใหม่ ๆ ของทางราชการ อันเกิดจากนโยบายของรัฐบาลในแต่ละยุค ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านความเชื่อและความคิดของคนในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งหน่วยงานเอกชน เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ก็มีส่วนช่วยกล่อมเกลาคิดอ่านของชาวบ้านให้เปลี่ยนไปได้มาก ในหลายสิบปีที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า เกิดแนวความคิดใหม่ ๆ ในการพัฒนาชนบทอยู่เสมอ เช่น แนวคิดเรื่องชุมชนเข้มแข็ง แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง แนวคิดเรื่องการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และล่าสุดแนวคิดเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์

แนวคิดเหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดสู่ชาวบ้าน ทำให้พวกเขาได้เรียนรู้แนวคิดและวิธีการใหม่ ๆ ในการจัดการกับทรัพยากร ซึ่งบางท้องถิ่นอาจรับเอาแนวคิดของทางราชการมาทั้งดุ้น แต่ในอีกหลายท้องถิ่นได้เกิดการผสมผสานระหว่างแนวคิดดั้งเดิมของชาวบ้านกับแนวคิดและวิธีการจัดการใหม่ ๆ ที่รับมาจากทางการหรือหน่วยงานอื่น ๆ นำไปสู่การเรียนรู้และประยุกต์ขึ้นมาเป็นแนวทางของตนเอง ในการที่จะพัฒนาท้องถิ่นของตนให้เจริญก้าวหน้าและมีความเป็นอยู่ดีขึ้น

พร้อมกับทำให้เกิดข้อกำหนดและจารีตใหม่ ๆ ในการเข้าไปใช้สถานที่สำคัญดังกล่าวตามมาด้วย ขณะเดียวกันก็มีความยึดหยุ่นและสอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่น มากกว่าข้อกำหนดที่เกิดจากข้อกำหนดของทางราชการ ตัวอย่างในเรื่องนี้อาจเห็นได้จากกรณีการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตาบ้านท่างาม ตำบลหัวขวาง อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งอาศัยพื้นฐานความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับป่าปู่ตาที่ห้ามเข้าไปบุกรุกและตัดไม้ทำลายป่า มาสู่ข้อกำหนดและจารีตใหม่ที่ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดแบบราชการ คือ การอนุรักษ์ป่าไม้ กล่าวคือ นอกจากยังคงยึดถือแนวปฏิบัติเดิมในการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตาแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านท่างามยังได้เพิ่มแนวปฏิบัติใหม่ขึ้นมาคือ ทุกปีที่มีเทศกาลและวันสำคัญ ชาวบ้านจะ

²³ ดู ศิริจักร วัลลิโกตม เสงี่ยมเติม หน้า ๒๑๓-๒๒๘.

ต้องช่วยกันปลูกป่า ถือเสมือนว่าเป็นสมบัติของตัวเองและครอบครัว²⁴ ผลจากการกำหนดกฎเกณฑ์และจารีตขึ้นมาใหม่ ทำให้ป่าดอนปู่ตาบ้านท่างาม ซึ่งเดิมมีพื้นที่อยู่เพียง ๓๐ ไร่ เพิ่มพื้นที่ป่าเป็น ๕๐ ไร่ ประโยชน์ที่ตามมาอีกอย่างก็คือ หมู่บ้านได้ตั้งกลุ่มจักสานงานหัตถกรรมขึ้น โดยใช้วัตถุดิบจากป่าปู่ตาแห่งนี้ เช่นพวกเถาว์วัลย์ หวาย ไม้ไผ่ ทำให้เกิดผลิตภัณฑ์ประจำหมู่บ้าน ก่อนที่จะมีนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ของทางราชการด้วยซ้ำ

๔. สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี : ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่มีต่อวิถีชีวิตคนในท้องถิ่น

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตั้งแต่ลุ่มน้ำชีตอนบนถึงลุ่มน้ำชี ตอนล่าง ผู้วิจัยพบว่า มีเงื่อนไขหรือปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากสองสาเหตุใหญ่ ๆ คือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติ กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากฝีมือมนุษย์

๔.๑. สาเหตุของการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี มีสาเหตุมาจากปัจจัยหลายประการดังนี้

(๑) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติ ได้แก่ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามสภาพของธรรมชาติ ซึ่งมีทั้งที่เกิดขึ้นในฉับพลันทันทีและการเปลี่ยนแปลงที่ใช้ระยะเวลา สำหรับสาเหตุของการเปลี่ยนแปลง มีหลายสาเหตุด้วยกัน คือ ภัยจากพายุและน้ำท่วม ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของสถานที่สำคัญบางแห่ง หากเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ มักจะทำให้ลักษณะทางกายภาพเปลี่ยนไปจากเดิม จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับความรุนแรงของภัยธรรมชาติในแต่ละครั้ง .

จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงสถานที่สำคัญพบว่า ภัยจากน้ำท่วมใหญ่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำหลายแห่ง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดน้ำท่วมใหญ่หลายครั้ง โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลและน้ำชี ซึ่งในฤดูฝนแทบทุกปีจะมีน้ำท่วมใหญ่ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ภาคอีสานต้องเกิดภาวะน้ำท่วมบ่อย ๆ เพราะสภาพของแม่น้ำภาคอีสานที่เป็นลำขวางจากตะวันตกไปยังตะวันออก ซึ่งมีแนวขนานกับกับแนวพายุดีเปรสชัน เมื่อฝนดีเปรสชันตกจึงตกทั้งลุ่มน้ำ ประกอบกับโครงสร้างของแผ่นดินเป็นหินทรายไม่อุ้มน้ำ และชั้นล่างเป็นหินดินดานที่น้ำซึมไม่ได้ ทำให้น้ำท่าหลากลงมาในลำน้ำต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว เกิดน้ำท่วมฉับพลันในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำสายใหญ่ ²⁵จากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม พบว่าเหตุการณ์น้ำท่วมที่ส่งผลให้สถานที่สำคัญในลุ่มน้ำชีหลายแห่งเกิดความเปลี่ยนแปลงคือ ภาวะน้ำท่วมในปี พ.ศ.๒๔๖๐ พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๐, ปี พ.ศ.๒๔๙๒ และ พ.ศ.๒๕๒๑

จากภาวะการเกิดน้ำท่วมใหญ่ในหลาย ๆ ครั้ง ส่งผลให้สถานที่สำคัญหลายแห่งในลุ่มน้ำชีเกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพ ดังเช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ เกิดน้ำท่วมใหญ่บริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน ทำให้พื้นที่ริมแม่น้ำชีหลายแห่งเกิดความเสียหาย ในท้องถิ่นบ้านวังกำแพง ด.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ ความแรงของน้ำกัดเซาะตลิ่งสองฝั่งของแม่น้ำชีพังทลายกินเนื้อที่เข้ามาในเขตที่อยู่อาศัยและสถานที่สำคัญ ผลกระทบครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านวังกำแพงต้องตัดสินใจย้ายวัดและบ้านเรือนออกจากฝั่งแม่น้ำชี

²⁴ ัญญา สังขพันธานนท์และคณะ. บันทึกสนามพื้นที่โกสุมพิสัย. ๓-๕ ธันวาคม ๒๕๔๔.

²⁵ ประภาพร แพงพะเนาว์ การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ.๒๔๘๒-๒๕๐๖. ๒๕๓๕. หน้า ๒

ประมาณ ๕๐๐ เมตร วัดจำปาทองซึ่งเป็นวัดประจำหมู่บ้าน ต้องย้ายมาตั้งอยู่ที่ตั้งในปัจจุบันการพังทลายของฝั่งแม่น้ำชีอันเนื่องมาจากน้ำกัดเซาะนี้ เกิดขึ้นทุกปีในช่วงฤดูน้ำหลากถึงแม้จะไม่มีน้ำท่วมใหญ่ก็ตาม ฉะนั้นสถานที่สำคัญหลายแห่งที่อยู่ติดแม่น้ำชีจึงได้รับผลกระทบอยู่เสมอ

ภัยธรรมชาติที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถานที่สำคัญไม่ได้มีเฉพาะปัญหาน้ำท่วมเท่านั้น แต่ภัยจากพายุใหญ่หรือวาทภัยก็ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถานที่สำคัญบางแห่งเช่นกัน ดังเช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เกิดพายุใหญ่ในบ้านดาดทอง ต.ดาดทอง อ.เมือง จ.ยโสธร ความแรงของพายุทำให้ยอดพระธาตุก่อขั้วน้อยหักโค่นลงมา และทำให้ต้นไม้ใหญ่ที่ขึ้นอยู่หนาแน่นในบริเวณป่าดอนปู่ตา หรือ ดอนเจ้าปู่ศุขล้มโค่นล้มจำนวนมาก ส่งผลให้ความอุดมสมบูรณ์ของป่าปู่ตาแห่งนี้ลดน้อยลง และทำให้ชาวบ้านได้โอกาสสมาลักลอบตัดไม้เพราะเห็นว่าสภาพป่าเสื่อมโทรม จนทำให้ป่าดอนปู่ตาของบ้านดาดทองกลายเป็นที่โล่งและถูกแบ่งพื้นที่ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นจนเปลี่ยนสภาพป่าดอนปู่ตาแห่งนี้ให้มีลักษณะแตกต่างจากป่าดอนปู่ตาที่เห็นกันโดยทั่วไป

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเงื่อนไขธรรมชาติยังเกิดจากการทับถมของดินตะกอนและซากวัชพืชอีกด้วยเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของแหล่ง น้ำธรรมชาติ ทำให้อ่างน้ำดังกล่าวตื้นเขินหรือขาดห้วงเป็นตอน ๆ รวมทั้งขนาดของแหล่งน้ำที่ค่อย ๆ แคบลง เพราะพื้นที่รอบ ๆ บางแห่งอาจกลายเป็นทุ่งหญ้าในที่สุด

เนื่องจากพื้นที่ในลุ่มน้ำชีส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากแม่น้ำชีและลำน้ำสาขา แต่เนื่องจากแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำที่มีความลาดชัน และกระแสน้ำไหลแรง ในฤดูน้ำหลากความแรงของน้ำจะกัดเซาะดินสองฝั่งให้พังทลาย กลายเป็นดินตะกอนที่ไหลไปกับน้ำ เมื่อน้ำหลากออกไปท่วมไร่นาในบริเวณที่ลุ่มริมฝั่งน้ำ ดินตะกอนเหล่านี้ก็จะไปทับถมตามแหล่งน้ำธรรมชาติ ทำให้เกิดการสะสมดินตะกอนที่เล็กละน้อยจนทำให้แหล่งน้ำตื้นเขินในที่สุด และหากเกิดขึ้นในช่วงที่มีน้ำท่วมรุนแรง แหล่งน้ำธรรมชาติบางแห่งจะกลายเป็นเวลาอันรวดเร็ว ดังที่พบในแหล่งน้ำบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง เช่น บึงบัว ห้วยจอก (บ้านท่างาม) บึงยาง ห้วยก้อม ลำกุดใหญ่ (บ้านแก่งโกสุม) หนองแห่ หนองคู (บ้านแห่ใต้) กุดน้ำใส ห้วยอีถู่ (บ้านคุยโพธิ์ - กุดน้ำใส) หนองหมื่นถ่าน (บ้านหนองหมื่นถ่าน ห้วยก้ากวัก (พนมไพร) เป็นต้น

แหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งเป็นสถานที่สำคัญในท้องถิ่น เมื่อเกิดการตื้นเขิน ส่งผลให้พื้นที่ของแหล่งน้ำดังกล่าวลดน้อยลง บางแห่งอาจขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง หรือกลายเป็นทุ่งหญ้าป่าละเมาะ ดังนั้น ในหลายท้องถิ่นจึงมีการปรับปรุงและขุดลอก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในอีกลักษณะหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นอันเกิดจากสาเหตุจากธรรมชาติ ที่กล่าวมานี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไขของธรรมชาติและช่วงเวลา ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไปหรือกระทันหันก็ได้ อย่างไรก็ตามก็ไม่ส่งผลกระทบที่ร้ายแรงเท่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

(๒) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดฝีมือมนุษย์

การเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น มีผลทำให้สถานที่สำคัญหลาย ๆ แห่งต้องเปลี่ยนสภาพไป จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี พบว่า ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์มีสาเหตุหลายประการ ได้แก่ การบุกรุกแผ้วถางและการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการพัฒนาของรัฐ

การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการบุกแผ้วถางมักจะเกิดขึ้นกับพื้นที่ป่าสาธารณะหรือทำเลที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันในท้องถิ่น หรือในบางกรณีอาจเป็นป่าดอนปู่ตาซึ่งเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ จากการศึกษาพบว่าในอดีตที่คนในท้องถิ่นแต่ละชุมชนมีจำนวนน้อย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นไปแบบพึ่งพาอาศัยและดำรงชีวิตแบบพออยู่พอกิน แต่ในเวลาต่อมาเมื่อมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น จากรายงานของสุวิทย์ ชีรสคาวัต²⁶ ระบุว่าภาคอีสานในปี ๒๔๘๐ มีประชากรทั้งสิ้นเพียง ๔.๙ ล้านคน เมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เพิ่มขึ้นเป็น ๑๙ ล้านคน ประชากรในภาคอีสานมีมากที่สุดเมื่อเทียบกับทุก ๆ ภาคของประเทศ เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ความต้องการที่ดินในการผลิต และความต้องการใช้ทรัพยากรจากป่าจึงเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย ทำให้เกิดการบุกรุกแผ้วถางพื้นที่ป่าสาธารณะ จนทำให้ป่าหลายแห่งเปลี่ยนสภาพไปจากสถานที่ที่เคยมีความอุดมสมบูรณ์เป็นป่าเสื่อมโทรมส่งผลต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนในท้องถิ่นในแทบจะทุกพื้นที่

ในรายงานการวิจัยของสุวิทย์ ชีรสคาวัต เรื่องเดียวกัน ยังกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าไม้ของภาคอีสาน ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๓๑ ว่า พื้นที่ป่าไม้ลดลง จาก ๔๔.๓ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๙ ของภาคมาเหลือเพียง ๑๔.๘ ล้านไร่ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑²⁷ สาเหตุที่ทำให้ป่าไม้เปลี่ยนสภาพไปอย่างมากเกิดขึ้นทั้งจากนโยบายการให้สัมปทานป่า ซึ่งส่งผลให้เกิดสภาพป่าเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็วและมีผลให้ชาวบ้านเข้าไปบุกรุกป่ามากขึ้น นอกจากนี้การขยายตัวทางการผลิตที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวได้แก่ ปอ มันสำปะหลังก็ส่งผลให้มีการบุกรุกใช้ประโยชน์จากป่าเสื่อมโทรม ซึ่งสอดคล้องกับบทสรุปที่ สุริยา สมุทคุปต์และคณะกล่าวไว้ว่า ความต้องการทรัพยากรของชาวชนบทอีสานเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของประชากร และแรงกระตุ้นของระบบการผลิตเพื่อขาย รวมทั้งธรรมชาติของทรัพยากรในภาคอีสานที่มีอยู่อย่างจำกัด ทำให้สภาวะวิกฤติทรัพยากรในชนบทอีสานเกิดขึ้นอย่างรุนแรง และส่งผลกระทบอย่างกว้างขวาง²⁷

ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนบน ได้แก่บ้านวังกำแพงและบ้านหนองกระทุ่ม ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งอยู่ในเขตป่าเขา มีการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาการบุกรุกป่าไม้เช่นเดียวกัน แต่เดิมชาวบ้านวังกำแพงซึ่งเป็นกลุ่มชาวนามีความเป็นอยู่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับป่ามาก เช่นการเข้าไปหาของป่า ล่าสัตว์สำหรับเป็นอาหารและสินค้าแลกเปลี่ยนกับคนจากท้องถิ่นอื่น ๆ ป่าจึงเป็นสถานที่สำคัญสำหรับชาวนน ป่าที่ชาวนนเข้าไปใช้ประโยชน์ส่วนใหญ่จะเป็นป่าในบริเวณภูเขาเขารอบ ๆ หมู่บ้านซึ่งอยู่ห่างไปไม่กี่กิโลเมตร ๒๐ เมตร เช่นเขาวังหิน เขาอีแตง เขาหินเทิน เขาสมอคล้า เขาท่างอยและเขาชาด

จากคำบอกเล่าของชาวบ้านบนบ้านวังกำแพง ทำให้เราทราบว่าป่ารอบ ๆ หมู่บ้านเหล่านี้ในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์อย่างยิ่ง นายแหลม จันทรพิมพ์ ชาวนนอายุ ๗๓ ปี กล่าวว่า “เมื่อก่อนถ้าต้องการล่าสัตว์พวกแก้ง กวาง หรือหมูป่า แค่นั่งเข้าป่าไปนั่งเดี๋ยวก็เจอแล้ว บางทียังมีเสือเข้ามาจับหมาในหมู่บ้านไปกินบ่อย ๆ” แต่เมื่อประมาณ ๓๐ ปีที่ผ่านมา เมื่อมีกลุ่มไท-ลาวอพยพจากที่อื่นเข้ามาอยู่ในบ้านวังกำแพง ทำให้จำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้มีการบุกรุกแผ้วถางป่าเพื่อใช้ประโยชน์เป็นที่ทำกินประกอบกับในเวลานั้นรัฐบาลอนุญาตให้มีการสัมปทานป่าในพื้นที่รอบ ๆ บ้านวังกำแพง ทำให้พื้นที่ป่า ดังกล่าว เสื่อมโทรมลงในเวลาอันรวดเร็ว ความสำคัญของป่าสาธารณะบ้านวังกำแพง-หนองกระทุ่มก็ค่อย ๆ ลดน้อยลงไปจากวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน

²⁶ สุวิทย์ ชีรสคาวัต. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ๒๕๓๘ หน้า ๘๓.

²⁷ สุริยา สมุทคุปต์และคณะ เล่มเดิม. หน้า ๘๑.

ความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญอันเกิดจากการบุกรุกแผ้วถางของคนในท้องถิ่นเองไม่ได้มีเฉพาะที่บ้านวังกำแพงและหนองกระทุ่มแห่งเดียว แต่อาจกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นกับพื้นที่ป่าแทบทุกแห่งในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี รวมไปถึงสถานที่สำคัญซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ดังเช่น

กรณีของหนองแห่ ในเขตท้องถิ่นบ้านแห่ใต้ ต.หัวขวาง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม เมื่อหนองน้ำแห่งนี้เกิดการตื้นเขินขึ้น ชาวบ้านก็เริ่มบุกรุกพื้นที่รอบ ๆ หนองใช้เป็นที่ทำนา ทำให้หนองน้ำแห่งนี้เหลือพื้นที่น้อยลงจากเดิมเป็นอันมาก หรือกรณีของหนองสระซึ่งเป็นสถานที่สำคัญอีกแห่งในหมู่บ้านเดียวกันนี้ ถูกบุกรุกพื้นที่โดยการถมที่ส่วนหนึ่งสำหรับเป็นที่ก่อสร้างสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐

ห้วยจอก แหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญสำหรับคนในหลายท้องถิ่น ในพื้นที่ บ้านกุดน้ำใสและคุยโพธิ์ ก็อยู่ในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือในอดีตเป็นแหล่งน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ รอบ ๆ ห้วยเป็นป่าเบญจพรรณ มีพรรณไม้หลายชนิด แต่เมื่อจำนวนประชากรในท้องถิ่นมากขึ้น ความต้องการที่ทำกินทำให้มีการบุกรุกถมห้วยบางส่วนเพื่อใช้ในการเกษตร ป่ารอบ ๆ ห้วยก็ถูกแผ้วถางจนแทบจะไม่เหลือสภาพเดิมให้เห็นอีกในปัจจุบัน

นี่ก็เช่นเดียวกับที่ป่ารอบ ๆ หนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด ซึ่งเมื่อก่อนมีสภาพสมบูรณ์มากแต่ปัจจุบันเปลี่ยนไปเพราะมีการบุกรุกตัดต้นไม้ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านบางคน เช่น ส.ต.อ. ประพงษ์ ไชยันโต เล่าถึงความทรงจำที่มีต่อป่าแห่งนี้ว่า “แต่ก่อนป่ารอบ ๆ หนองหมื่นถ่านเต็มไปด้วยต้นยางใหญ่ มีสัตว์ป่าอย่างช้าง ชะนี แม่น้ำแต่ก็บินว่อนเต็มไปหมด จำได้ว่าช่วงปี ๒๕๔๒ ป่ารอบ ๆ หนองก็ยังคงและดูน่ากลัวอยู่”²⁸

การบุกรุกแผ้วถางและเข้าไปจัดการกับสถานที่สำคัญไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะป่าและแหล่งน้ำธรรมชาติเท่านั้น แม้แต่ป่าศักดิ์สิทธิ์อย่างเช่นป่าดอนปู่ตา หรือแม่แต่วัดป่าในบางพื้นที่ก็ยังคงถูกแผ้วถางเช่นกัน อาจกล่าวได้ว่า สาเหตุใหญ่ของการบุกรุกแผ้วถางและใช้พื้นที่ในสถานที่สำคัญที่เป็นสถานที่ที่ธรรมชาติ เกิดขึ้นด้วยความต้องการใช้พื้นที่สำหรับเป็นที่ทำกินและตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ตลอดจนการใช้ทรัพยากรของคนในท้องถิ่นนั่นเอง จากข้อมูลภาคสนามทำให้ทราบว่า แหล่งน้ำหลายแห่งซึ่งเป็นสถานที่สำคัญในท้องถิ่นได้รับการขุดลอกและปรับปรุงมากกว่าหนึ่งครั้ง และส่วนใหญ่เกิดจากโครงการของรัฐแทบทั้งสิ้น การเข้าไปปรับปรุง ขุด ลอกแหล่งน้ำเหล่านี้ ทำให้ลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำเดิมเปลี่ยนไปมาก เช่น มีขนาดกว้างขึ้น มีความลึกและปริมาณเก็บกักน้ำได้มากขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้ภูมิทัศน์รอบ ๆ แหล่งน้ำที่เคยมีป่าและ พรรณไม้น้อยใหญ่ขึ้นอยู่ริมริ้น เป็นที่อาศัยของสัตว์และนกต่าง ๆ พลอยสูญหายไปด้วย บางแห่งก็ทำลายลักษณะเด่นหรือเอกลักษณ์ที่เคยถูกนำมาตั้งชื่อสถานที่ไม่หลงเหลืออยู่อีกต่อไป อาจกล่าวได้ว่า แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้ซึ่งแต่เดิมมีลักษณะเฉพาะของตัวเอง กลายสภาพเป็นอ่างเก็บน้ำที่มีรูปพรรณสัณฐาน เป็นพิมพ์เดียวกันและขาดจินตนาการอย่างสิ้นเชิง

นอกจากสถานที่สำคัญที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติแล้ว สถานที่สำคัญหลายแห่งที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นก็มีการเปลี่ยนแปลงสภาพโดยเหตุผลของการพัฒนาไปสู่ความเจริญและความทันสมัย เช่นการเปลี่ยนแปลงภายในวัดหลายแห่ง ที่เกิดจากการก่อสร้าง บูรณะ ปฏิสังขรณ์ ทำให้สภาพดั้งเดิมของสถานที่เหล่านี้เปลี่ยนไปเช่นเดียวกัน

²⁸ ัญญา สังขพันธานนท์และคณะ. บันทึกสนามบ้านหนองหมื่นถ่าน. ๑๙ มกราคม ๒๕๔๕.

๔.๒. การเปลี่ยนแปลงความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่มีต่อสถานที่สำคัญของคนในท้องถิ่น เป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้สถานที่สำคัญบางแห่งต้องเปลี่ยนสภาพไป สาเหตุในข้อนี้แม้จะมีน้อย แต่ก็เป็นที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลภาคสนามพบว่า มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมต่อสถานที่สำคัญ อยู่ ๒ กรณีคือ

กรณีแรก เป็นความเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่มีต่อผีปู่ตาและป่าดอนปู่ตา กล่าวคือ แม้นคนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำขี้ส่วนใหญ่จะยังคงยึดมั่นอยู่ในแนวความคิดว่าด้วยการกำหนดคุณค่าของป่าปู่ตาว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีผีปู่ตาหรือผีอารักษ์เป็นผู้ดูแล จนทำให้เกิดข้อห้ามและจารีตอันเคร่งครัดเกี่ยวกับการเข้าไปใช้ประโยชน์ในสถานที่แห่งนี้ แต่ก็มีในบางท้องถิ่นที่แนวความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนไป เช่นบ้านคุยโพธิ์และบ้านกุดน้ำใส ต.หัวขวาง อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ปัจจุบันไม่มีดอนปู่ตา แต่ในอดีตนั้นมีความเชื่อและนับถือผีปู่ตาเช่นเดียวกับท้องถิ่น อื่น ๆ ป่าดอนปู่ตาของหมู่บ้านนี้เดิมตั้งอยู่ติดกับกุดน้ำใสและชาวบ้านจะนับถือและยำเกรงผีปู่ตามาก มีข้อห้ามและแนวปฏิบัติหลายอย่างเกี่ยวกับการเข้าไปใช้สถานที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ เช่นเชื่อว่า หากใครไปหาปลาที่กุดน้ำใสแล้วไม่บวงสรวงหรือบนบานศาลกล่าวต่อผีปู่ตา ก็จะถูกจระเข้ซึ่งเชื่อว่าเป็นบริวารของปู่ตาทำร้ายเอาได้

ต่อมาได้เกิดโรคห่าระบาดขึ้นในหมู่บ้าน ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านพากันไปบนบานศาลกล่าวต่อผีปู่ตาให้ช่วยคุ้มครองรักษา แต่ก็ไม่มีอะไรดีขึ้น จำนวนคนป่วยและเสียชีวิตก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ นี่เองที่ทำให้ชาวบ้านเริ่มเคลือบแคลงในอำนาจของผีปู่ตาว่าศักดิ์สิทธิ์จริงหรือไม่ เพราะหากศักดิ์สิทธิ์ก็คงไม่ปล่อยให้มีเรื่องร้ายแรงเช่นนี้เกิดขึ้น คงเป็นเพราะผีปู่ตาไปสวมนกับผีป่าและนำโรคภัยมาสู่หมู่บ้าน ความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของผีปู่ตาจึงเริ่มคลอนแคลน ประกอบกันในเวลานั้นมีพระพุทธรูปหนึ่งคือ หลวงปู่พันทา ปกสสโร ได้จาริกเข้ามาในหมู่บ้าน ด้วยวัตรปฏิบัติของท่านทำให้ชาวบ้านเกิดความศรัทธา หลวงปู่ได้สั่งสอนธรรมะและชี้หลักของพุทธธรรมจนชาวบ้านเลิกนับถืออำนาจศักดิ์สิทธิ์คือผีปู่ตาและหันไปนับถือพระแทน จนยกป่าดอนปู่ตาให้เป็นวัดป่ากุดน้ำใสตั้งแต่นั้นมา

สิ่งที่เกิดขึ้นในกรณีนี้้นับว่ามีน้อยมาก แต่ก็สะท้อนให้เห็นว่า ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านสามารถเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อความเชื่อเปลี่ยนไปก็ส่งผลทำให้การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญก็เปลี่ยนไปด้วย

ในกรณีของป่าปู่ตานี้ ยังปรากฏให้เห็นในอีกหลายแห่ง ในบางท้องถิ่นแม้ว่าความเชื่อในเรื่องผีปู่ตาจะยังคงดำรงอยู่ แต่ความเชื่อและแนวทางปฏิบัติต่อผีปู่ตาและป่าปู่ตาลบมีแนวโน้มลดน้อยลงไป หรือไม่ก็คลายความเคร่งครัดลงไป และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญคือป่าปู่ตาให้ลดความสำคัญลงไปด้วย

กรณีที่สอง คือการเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมเกี่ยวกับการเผาศพ การเปลี่ยนแปลงในเรื่องนี้ทำให้สถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เป็นป่าช้าเดิมเปลี่ยนสภาพและหมดความสำคัญลงไป

ในอดีตคนในท้องถิ่นกลุ่มน้ำขี้นิยมทำพิธีศพในป่าช้า ซึ่งเป็นป่าสาธารณะที่อยู่รอบนอกของหมู่บ้าน ในการทำพิธีศพนั้น จะเคลื่อนย้ายศพจากบ้านหรือในวัดไปทำพิธีเผาหรือฝังศพในป่าช้า ซึ่งส่วนมากจะเป็นป่าที่มีสภาพรก้างและบรรยากาศวังเวงน่ากลัว ต่อมาเมื่อมีความนิยมสร้างเมรุเผาศพในวัดขึ้นชาวบ้านก็เลิกนำศพไปป่าช้าแต่จะทำพิธีเผาศพที่เมรุในวัดประจำหมู่บ้านแทน เพราะสะดวกและมีความทันสมัยมากขึ้น ป่าช้าประจำหมู่บ้านจึงหมดความสำคัญลงไป ความเชื่อเกี่ยวกับผีในป่าช้าก็พลอยสูญหายไปด้วย

อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญที่เปลี่ยนไป รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงประเพณีและพิธีกรรมบางอย่าง ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่น ทั้งในแง่ของการเข้าไปใช้ประโยชน์และการกำหนดแนวทางปฏิบัติต่อสถานที่นั้น ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔.๓. การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญ : ผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น

การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี ทั้งสถานที่ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและสถานที่ซึ่งคนในท้องถิ่นสร้างขึ้น โดยสาเหตุอันเกิดจากเงื่อนไขของธรรมชาติและการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ก็ดี ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นแทบทั้งสิ้น ส่วนจะมากหรือน้อยนั้นก็ขึ้นอยู่กับว่าสถานที่สำคัญเหล่านั้นมีความเกี่ยวข้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นมากน้อยเพียงไร

จากการวิเคราะห์ในประเด็นนี้ พบว่าการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญในท้องถิ่น ส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่นหลายด้าน ดังนี้

๑. ผลกระทบที่มีต่อการใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ
๒. ผลกระทบที่มีต่อปัจจัยในการอุปโภคและการผลิต
๓. ผลกระทบที่มีต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรม

ผลกระทบทั้ง ๓ ด้านนี้ ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในท้องถิ่นทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับชุมชน ทิศนะของชาวบ้านที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ มักจะขึ้นอยู่กับความพึงพอใจในผลประโยชน์ที่ตนเองได้รับมากกว่าการต่อต้านหรือความพยายามที่จะยับยั้งการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนของสถานที่สำคัญอันเนื่องมาจากอำนาจสาธารณะหรือพลังปัจจัยจากภายนอก

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ คนในท้องถิ่นมักจะมีทัศนะในเชิงบวกต่อการเปลี่ยนแปลงและทำใจยอมรับได้ โดยอาจมาจากพื้นฐานความคิดที่ยอมรับในสังขรณ์ของการเปลี่ยนแปลงหรือความเป็น “อนิจจัง” และการยอมรับเพราะคำนึงถึง “ผลประโยชน์ของส่วนรวม” มากกว่าผลประโยชน์ส่วนตัว ทั้งนี้ เพราะสถานที่สำคัญในท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็น พื้นที่สาธารณะหรือ “สมบัติส่วนร่วม” นั่นเอง

(๑) ผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ: การสูญเสียพื้นที่หาอยู่หากิน

ผลกระทบในด้านนี้มักเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่นการเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำสาธารณะ ป่าสาธารณะหรือที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ไม่ว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นจะเกิดโดยเงื่อนไขธรรมชาติหรือการเข้าไปจัดการของมนุษย์

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สิ่งที่คนในท้องถิ่นได้รับจากสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ คือการเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อหาเลี้ยงชีพหรือเพื่อการยังชีพ การใช้ประโยชน์ในลักษณะนี้เกิดขึ้นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในอดีตนั้น คนในท้องถิ่นมีวิถีการดำรงชีวิตแบบพออยู่พอกินและพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถานที่ธรรมชาติจึงเป็นไปอย่างแนบแน่น ภายใต้กฎเกณฑ์จารีตหรือกติกาในการเข้าไปใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งมีการกำหนดมาจากความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่มีต่อสถานที่นั้น ๆ

สิ่งที่ชาวบ้านได้รับประโยชน์จากสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ คือ หากเป็นสถานที่สำคัญซึ่งเป็นแหล่งน้ำ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง ภูเขา แก่ง เล่ง ส่วนใหญ่จะเป็นสถานที่สำหรับ จับปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ เพื่อนำมาเป็นอาหารในแต่ละวัน และหากมากพอก็จะนำไปขายเพื่อนำเงินที่ได้มาซื้อหาของกินของใช้อื่น ๆ

ที่ไม่สามารถหาหรือผลิตเองได้ นอกจากนี้แล้วยังได้อาศัยใช้น้ำในการเกษตร เช่น การทำนา การปลูกผักสวนครัวตามหัวไร่ปลายนาหรือบริเวณที่อยู่ติดกับแหล่งน้ำเหล่านั้น รองลงมาคือการใช้สำหรับเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เป็ด ไก่ ส่วนประโยชน์อื่น ๆ อันเป็นผลพลอยได้ ได้แก่ การตัดฟืนและไม่ใช้สอย การหาของป่าและพืชผักตามฤดูกาลที่มีอยู่ในบริเวณป่ารอบ ๆ บริเวณแหล่งน้ำ

ในกรณีของป่าสาธารณะหรือทำเลเลี้ยงสัตว์ ในอดีตชาวบ้านมักใช้ประโยชน์โดยการเข้าไปหาของป่า ตั้งแต่การล่าสัตว์ ตัดไม้เพื่อใช้สอยและก่อสร้างบ้านเรือน การหาผลิตผลจากป่าตามฤดูกาล เช่น เก็บผักหวาน หน่อไม้ เก็บเห็ด หาไขมดแดง หาสมุนไพร ฯลฯ ป่าสาธารณะหลายแห่งมีแหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์เปรียบเสมือน “ซูเปอร์มาร์เก็ตประจำหมู่บ้าน” ก็ว่าได้ ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อการหาเลี้ยงชีพของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะคนที่มียาได้น้อย หาเข้ากินค่าและไม่มีที่ดินทำกิน แต่เมื่อสถานที่สำคัญตามธรรมชาติเปลี่ยนไป เช่น การตัดเขื่อนของแหล่งน้ำ การขุดลอกปรับปรุงแหล่งน้ำโดยทางการ การเสื่อมสภาพของป่าสาธารณะ อันเกิดจากการเข้าไปใช้ประโยชน์ของจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น หรือการบุกรุกแผ้วถางที่ดิน ย่อมส่งผลกระทบต่อวิถีของคนในท้องถิ่นกลุ่มนี้โดยตรง จะเห็นได้ว่า ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญที่มีต่อการยังชีพของคนในท้องถิ่นนั้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นกับสถานที่ธรรมชาติ และผลกระทบนี้จะมีต่อการดำเนินชีวิตของคนที่มีรายได้น้อยมากกว่าคนที่มีฐานะและตำแหน่งในชุมชน ส่วนผลกระทบในทางที่พึงประสงค์นั้น มักเกิดขึ้นในระดับส่วนรวมมากกว่าระดับปัจเจกบุคคล ดังที่กล่าวมา

(๒) ผลกระทบต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิต

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสถานที่สำคัญที่มีต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิต ส่วนใหญ่จะเป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำสาธารณะ ซึ่งแหล่งน้ำนี้คนในท้องถิ่นลุ่มน้ำใช้ประโยชน์ในด้านอุปโภค บริโภค เช่น ใช้น้ำในครัวเรือน ส่วนที่ใช้เป็นปัจจัยในการผลิตได้แก่การเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูกพืชผักสวนครัวและการใช้น้ำสำหรับทำนา การที่ท้องถิ่นลุ่มน้ำใช้ส่วนใหญ่มักเกิดปัญหาภัยแล้งขาดแคลนน้ำดื่มน้ำใช้ในหน้าแล้ง ทำให้แหล่งน้ำเหล่านี้มีความสำคัญต่อวิถีชีวิต การทำมาหากินของคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงสภาพของแหล่งน้ำ อันเนื่องมาจากเงื่อนไขทางธรรมชาติ เช่นการตัดเขื่อนหรือมีวัชพืชปกคลุม ส่งผลให้ปริมาณน้ำใช้ไม่เพียงพอ พื้นที่เก็บกักน้ำในแหล่งน้ำหดรัดแคบลง ล้วนแต่ส่งผลกระทบต่ออุปโภคและการใช้ประโยชน์ในการเกษตรทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงพบว่า ในท้องถิ่นลุ่มน้ำใช้ตั้งแต่ตอนบน ตอนกลางและตอนล่างได้มีความพยายามของคนในท้องถิ่นเอง และการเข้ามาช่วยเหลือของทางราชการในการที่จะพัฒนาแหล่งน้ำธรรมชาติให้มีสภาพดีขึ้น สามารถเก็บกักน้ำในปริมาณมากขึ้นเพื่อให้มีน้ำพอกินพอใช้ตลอดทั้งปี รวมทั้งสามารถใช้ในการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ได้

จากความต้องการของคนในท้องถิ่น ผสมกับการเร่งรัดพัฒนาแหล่งน้ำในชนบทของรัฐบาลแต่ละยุคแต่ละสมัย ทำให้แหล่งน้ำสำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำใช้ได้รับการพัฒนาเป็นส่วนมาก การพัฒนาในลักษณะของการขุดลอก การขุดแต่งในแหล่งน้ำแต่ละแห่งจะมีมากกว่าหนึ่งครั้งขึ้นไป โดยจุดประสงค์สำคัญสองอย่างคือ เพื่อพัฒนาเป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในการอุปโภค บริโภค และการพัฒนาเพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตร สำหรับผลกระทบที่มีต่อการอุปโภคและปัจจัยในการผลิตนั้นพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่มีความพึงพอใจต่อการเปลี่ยนแปลงเพราะเห็นว่าการก่อให้เกิดผลดีมากกว่าผลเสีย เช่น ทำให้แหล่งน้ำแต่ละแห่งมีศักยภาพในการเก็บกักน้ำได้มากขึ้นกว่าเดิม ทำให้คนในท้องถิ่นมีน้ำใช้ในการอุปโภค บริโภคและใช้ในการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ได้ตลอดปี นอกจากนี้แล้ว

แหล่งน้ำธรรมชาติบางแห่งเมื่อมีการขุดลอกแล้ว ได้กลายเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับผลิตน้ำประปาของหมู่บ้าน การพัฒนาแหล่งน้ำบางแห่งจะช่วยเป็นทางระบายน้ำในฤดูน้ำหลาก ช่วยแก้ไขปัญหาน้ำท่วมได้

จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงสภาพของสถานที่สำคัญที่เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติในลักษณะของการขุดลอกและพัฒนา จะส่งผลกระทบในด้านดีต่อการอุปโภคและช่วยเพิ่มพูนศักยภาพในการผลิตของคนในท้องถิ่นให้เพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการทำนาปี นาปรัง การปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์ จากการพูดคุยสอบถามคนในท้องถิ่นส่วนมากจะพอใจกับความเปลี่ยนแปลงนี้ เพราะทำให้ได้รับผลประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม เนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับคนในภาคอีสาน

(๓) ผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญในท้องถิ่น เป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดจารีต แนวปฏิบัติและพิธีกรรมในชุมชนและท้องถิ่น เป็นสิ่งที่ยืนยันและแสดงให้เห็นถึงวิถีความสัมพันธะระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่สำคัญดังกล่าว ในทางกลับกัน เมื่อสถานที่สำคัญได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิม ก็ส่งผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่มีต่อสถานที่สำคัญนั้น ๆ ด้วยผลกระทบในด้านนี้นับว่าสำคัญและส่งผลกระทบต่อด้านอื่น ๆ อย่างเชื่อมโยง เนื่องจากการศึกษารูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีกับสถานที่สำคัญพบว่า เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่มีพื้นฐานมาจากความเชื่อเป็นหลัก

จากการศึกษาในประเด็นนี้ผู้วิจัยพบว่า การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญทั้งที่เกิดขึ้นจากเงื่อนไขธรรมชาติและจากฝีมือมนุษย์ส่งผลกระทบต่อความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมของคนในท้องถิ่นลุ่มน้ำชี อย่างน่าสนใจอยู่ ๒ กรณี คือ

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีตและพิธีกรรม

การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวนี้จะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญในท้องถิ่นที่เป็น “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งคนในท้องถิ่นเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อตอบสนอง ความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรม เมื่อสถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิม มีผลทำให้ความเชื่อและกฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่เกี่ยวกับสถานที่สำคัญนั้น ๆ เปลี่ยนไปด้วย การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ส่วนมากจะเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปและไม่รุนแรงมากนัก แต่ก็ป็นข้อสังเกตที่ควรจะได้กล่าวถึง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในกรณีนี้ ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญตามธรรมชาติ เช่น ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า เป็นต้น

ตัวอย่างที่จะนำมาสนับสนุนในเรื่องนี้ได้ เช่น กรณีป่าดอนปู่ตาในลุ่มน้ำชีตอนล่าง คือป่าดอนปู่ตาบ้านดาดทอง ป่าดอนปู่ตาบ้านชีทวนและบ้านเขื่อนใน ป่าดอนปู่ตาทั้งสามแห่งนี้มีลักษณะร่วมบางประการคล้ายกัน คือ เป็นป่าดอนปู่ตาที่ตั้งอยู่ในชุมชนขนาดใหญ่ มีจำนวนประชากรหนาแน่น และมีความเจริญทางวัตถุหรือ “ความทันสมัย” เข้าไปในชุมชนอย่างครบครัน จากสภาพแวดล้อมเช่นนี้ ส่งผลให้มีการบุกรุกและล่งล้ำพื้นที่ป่าดอนปู่ตาอันเป็น “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์” มากขึ้นและอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ไม่ว่าจะเป็นการเข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในพื้นที่บางส่วนของป่าดอนปู่ตา การใช้ประโยชน์อื่น ๆ (เพราะถือเป็นพื้นที่สาธารณะ) เช่นกรณีป่าปู่ตาบ้านดาดทองและบ้านชีทวน สภาพที่เห็นได้อย่างชัดเจนของป่าปู่ตาในพื้นที่ดังกล่าวคือสภาพป่าที่ถูกรุกรัมไปด้วยพรรณไม้และเถาวัลย์น้อยใหญ่จนดูน่ายำเกรงลดน้อยลง เราอาจกล่าวได้ว่า ในชุมชนเหล่านี้ “พื้นที่ของปู่ตากับพื้นที่ของชาวบ้านแทบจะไม่มีพรมแดนแยกจากกันอย่างชัดเจน”

บรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่เอื้อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขามอันส่งผลต่อความรู้สึกทางด้านจิตใจลดน้อยลงไป แม้ชาวบ้านในท้องถิ่นดังกล่าวยังมีความเชื่อและมีพิธีกรรมต่อผีปู่ตาเช่นเดิม แต่พิธีกรรมและความเชื่อนั้นคลายความเคร่งครัดหรือมีแนวปฏิบัติใหม่เกิดขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป

จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและภูมิทัศน์ของป่าปู่ตา อันเนื่องมาจากการกระทำของคนในท้องถิ่น มีส่วนอย่างมากที่ทำให้ป่าปู่ตาในรูปแบบเดิมเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ป่าดอนปู่ตาบางแห่งที่เคยมีลักษณะเป็น “พื้นที่ปิด” ค่อย ๆ เปลี่ยนเป็น “พื้นที่เปิด” มากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ส่งผลให้ความเชื่อ และแนวคิดตลอดจนการปฏิบัติต่อป่าปู่ตาเปลี่ยนไปจากเดิม

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อ กฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญนี้ พบว่าจะเกิดขึ้นกับสถานที่สำคัญที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติมากกว่าสถานที่สำคัญที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้น อันได้แก่ วัด หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา และการเปลี่ยนแปลงที่ว่าไม่ได้เกิดขึ้นในทันทีทันใด แต่ค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนและคลี่คลายไปตามบริบทของสังคมและปัจจัยภายนอกอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น ค่านิยมในเรื่องของการพัฒนาและทำให้ชุมชนมีความเจริญก้าวหน้า

๒. การสูญเสียความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ

การเปลี่ยนสภาพไปของสถานที่สำคัญทั้งที่เกิดขึ้นจากเงื่อนไขธรรมชาติและการทำงานของมนุษย์ ส่งผลกระทบที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นอีกประการหนึ่ง คือการสูญหายไปของความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่นั้น ๆ และส่งผลต่อกฎเกณฑ์จารีตและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องให้สูญหายไปด้วย

ข้อมูลจากปากคำของคนในท้องถิ่นที่ผู้วิจัยได้รวบรวมมาจำนวนหนึ่ง แสดงให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า ความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำ ป่าช้า ป่าสาธารณะส่วนใหญ่จะเป็นความเชื่อของคนในอดีตที่ปัจจุบันได้เสื่อมคลายลงไปมากแล้ว ในสถานที่สำคัญบางแห่งที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากจะก่อให้เกิดผลกระทบในด้านนี้ออย่างเห็นได้ชัด อาทิ เช่น ความเสื่อมโทรมของป่าสาธารณะประโยชน์ตามภูเขารอบ ๆ หมู่บ้านวังกำแพง ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ทำให้ความเชื่อเกี่ยวกับผีเจ้าที่ประจำป่าแต่ละแห่งค่อย ๆ เลือนหายไปจากวิถีชีวิตของชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้ สิ่งที่ตามมาก็คือพิธีกรรมการนำกระดูกของคนตายไปฝังไว้ในป่าดังกล่าวก็เปลี่ยนไปด้วย ในกรณีนี้สาเหตุหนึ่งอาจมาจากการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อของชาวบ้านที่เกิดจากอิทธิพลของวัฒนธรรมกลุ่มไท-ลาวที่เข้าไปอยู่ร่วมกันในภายหลัง แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า สภาพแวดล้อมของป่าที่เปลี่ยนไปส่งผลให้ความเชื่อและพิธีกรรมในเรื่องนี้ลดความสำคัญลงไปเช่นกัน

การเปลี่ยนสภาพของแหล่งน้ำสาธารณะในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง โดยเงื่อนไขธรรมชาติและการทำงานของมนุษย์ค่อนข้างมีมากกว่าพื้นที่ลุ่มน้ำดอนบนและตอนล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งน้ำที่ได้รับการพัฒนาจากโครงการของรัฐ เราอาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อที่มีต่อผีเจ้าที่ เจ้าหนองและกฎเกณฑ์จารีตตลอดจนพิธีกรรมที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งน้ำต่าง ๆ เป็นร่องรอยของความเชื่อและแนวปฏิบัติที่เป็นวิถีของคนในอดีตมากกว่าคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งหากกำหนดช่วงเวลาก็อยู่ในระยะประมาณ ๓๐-๔๐ ปีที่ผ่านมา

ในเขตลุ่มน้ำชีตอนล่างก็ไม่ต่างจากพื้นที่อื่น ๆ มากนัก กล่าวคือความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่บางแห่งเป็นเพียงความทรงจำของคนในอดีตเท่านั้น เมื่อสถานที่สำคัญได้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิม ความเชื่อที่มีอยู่ก็พลอยเลือนหายไป ดังเช่น ความเชื่อเรื่อง “ผีตาอุ” ผีประจำ หนองเขื่อง สถานที่สำคัญในท้องถิ่นบ้านเขื่องในที่คนในอดีตมีความนับถือและเกรงกลัวกันมากกว่า หากใครไปจับปลาในหนองนี้

โดยไม่บอกกล่าวหรือทำพิธีบวงสรวงเสียก่อนก็จะประสบเหตุเภทภัยต่าง ๆ แต่ปัจจุบันเมื่อหนองเชียงใต้ได้รับการพัฒนาขุดลอกและปรับสภาพบริเวณรอบ ๆ ให้เป็นแหล่งพักผ่อน มีร้านอาหารรองรับนักท่องเที่ยว ความเชื่อเกี่ยวกับ “ผีดาอ” ก็หมดไป ชาวบ้านหนองเชียงบางคนกล่าวว่า “คนหนองเชียงบางคนเคยรู้ว่าผีดาอ บางคนก็ไม่รู้จัก ผีดาอคงกลัวรบกวนดินที่มาขุดลอกหนองเชียง เลยหนีไปอยู่ที่อื่น”²⁹

ตัวอย่างที่น่าเสนอนี้ แสดงให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญบางแห่งมีผลให้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่เหล่านั้นสูญหายไป และส่งผลกระทบต่อจารีตปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อพลอยสูญหายไปโดยปริยาย ในกรณีนี้เราจะเห็นได้ว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความเชื่อดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นเลือนหายไปคือ การเปลี่ยนแปลงที่เรียกกันว่า “การพัฒนา” หรือ การทำให้มีความเจริญและทันสมัยนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม การเลือนหายไปของความเชื่อที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่สำคัญดังที่กล่าวมาข้างต้นไม่ได้เกิดขึ้นในทุกท้องถิ่นหรือทุกสถานที่เสมอไป เพราะสถานที่สำคัญหลายแห่ง แม้ว่าจะเปลี่ยนสภาพไปแล้ว แต่ความเชื่อและจารีตปฏิบัติที่เกี่ยวข้องยังดำรงอยู่ และเป็นที่น่าสังเกตว่า หากสถานที่ใดมีสัญลักษณ์ของ “ผีเจ้าที่” ปรากฏอยู่อย่างเป็นรูปธรรม เช่น มีการสร้างศาลหรือรูปเคารพให้ชาวบ้านได้ไปกราบไหว้บูชา คนในท้องถิ่นก็ยังคงสืบทอดความเชื่อและแนวปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ ไว้ได้ แม้ว่าอาจจะไม่เคร่งครัดเท่ากับที่คนในอดีตเคยยึดถือปฏิบัติตาม ดังเห็นได้จากศาลเจ้าพ่อทมิฬศักดิ์หลายแห่งในเขตห้วยน้ำพันมไพร ซึ่งยังคงสืบทอดจารีตปฏิบัติเกี่ยวกับสถานที่เหล่านี้ในพิธีกรรมเลี้ยงผีประจำปี

ในทางตรงข้าม สถานที่สำคัญที่ไม่มีสัญลักษณ์ของผีเจ้าที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรม เมื่อสถานที่สำคัญนั้น ๆ เปลี่ยนแปลงไปความเชื่อเรื่องผีเจ้าที่ก็มีโอกาสสูญหายไปมากขึ้น นอกจากนี้แล้วอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องอำนาจลึกลับหรือความเชื่อเรื่องผีประจำสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงหรือสูญหายไป ในขณะที่ความเชื่ออันสืบเนื่องมาจากคติทางพุทธศาสนายังคงอยู่และมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นมากกว่า

จากที่ได้อภิปรายมาทั้งหมดในประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสถานที่สำคัญและผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น จะเห็นได้ว่า สถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเกือบทุกแห่งมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ทั้งโดยสาเหตุอันเกิดจากเงื่อนไขของธรรมชาติและและการกระทำโดยฝีมือมนุษย์ เมื่อสถานที่ดังกล่าวเปลี่ยนสภาพไป ก็ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นกับสถานที่เหล่านั้น ทั้งในด้านการไปใช้ประโยชน์และด้านคติความเชื่อ ขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนความเชื่อและพิธีกรรมตลอดจนแนวปฏิบัติในการเข้าไปใช้ประโยชน์กับสถานที่สำคัญในหลายรูปแบบ ตามแนวความคิดและภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น ผสมผสานกับอิทธิพลของพลังอำนาจจากภายนอกภายใต้กรอบความคิดและวาทกรรม “การพัฒนา” ตามอุดมการณ์ของทางราชการ การปรับเปลี่ยนนี้เป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีแนวโน้มจะมีมากขึ้นในอนาคต.

²⁹ ธีรญา สังขพันธานนท์และคณะ. บันทึกสนามบ้านเชียงใน. ๓๐ มกราคม ๒๕๔๕.

บรรณานุกรม

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๖ ม.๓.๔/๑๕ เรื่องอุทกภัยในจังหวัดต่าง ๆ พุทธศักราช ๒๔๖๐.

ตุลาคม ๒๔๖๐ - มกราคม ๒๔๖๑

สยามจดหมายเหตุ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔๑. เรื่องอุทกภัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วันที่ ๖-๑๒ ตุลาคม ๒๕๒๑

ัญญา สังขพันธานนท์และคณะ

๒๕๔๔. บันทึกสนามบ้านวังกำแพง-หนองกระทุ่ม. ๑๘ กันยายน ๒๕๔๔.

บันทึกสนามบ้านค่ายชัยภูมิ. ๒๐ กันยายน ๒๕๔๔.

บันทึกสนามพื้นที่โกสุมพิสัย. ๓-๕ ธันวาคม ๒๕๔๔.

๒๕๔๕ บันทึกสนามบ้านหนองหมื่นถ่าน. ๑๘ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านพนมไพร. ๒๑ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านตาตทอง. ๒๕ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านชีทวน. ๒๘ มกราคม ๒๕๔๕.

บันทึกสนามบ้านเชียงใน. ๓๐ มกราคม ๒๕๔๕.

ประพากร แพงพะเนา.

๒๕๓๕ การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ.๒๕๔๒-๒๕๐๖

ปริญญาณพนธ์(ศศ.ม.ประวัติศาสตร์)มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

สุริยา สมุทคุปต์และคณะ.

๒๕๓๖ จากยอดห้วยถึงบุญบั้ง:สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากร

พื้นบ้านของชาวนาอีสาน.นครราชสีมา:โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษย-วิทยาของอีสาน,สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี

สุวิทย์ ชีรสาดวัต.

๒๕๓๘ ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น , มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

เสน่ห์ จามริก.

๒๕๓๘ “ทฤษฎีแนวคิดและวิธีการศึกษาเรื่องท้องถิ่น”ใน การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกในงานเกษียณอายุราชการ ศศ.ดร.จรัส พยัคฆราชศักดิ์.มหาสารคาม,ฝ่ายวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ศรีศักร วัลลิโภดม.

๒๕๓๘ ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ.กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์.

“ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย” ใน มองอนาคต บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔ ,เอกวิทย์ ณ ถลาง บรรณาธิการ . กรุงเทพฯ,มูลนิธิภูมิปัญญา.

๒๕๔๔ พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย.กรุงเทพฯ:อมรินทร์

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- ๒๕๓๘ “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” ใน
การศึกษาท้องถิ่น ที่ระลึกในงานเกษียณอายุราชการ ผศ.ดร.จรัส พยัคฆ
ราชศักดิ์.มหาสารคาม,ฝ่ายวิชาการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ๒๕๔๔ วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน:พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการ
พัฒนา.กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ๒๕๔๔ มิติชุมชน:วิธีคิดว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการจัดการทรัพยากร.
กรุงเทพฯ:สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มน้ำชี : กรณีศึกษาเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร

ถนอม ตะนา และคณะ*

ความสำคัญของการวิจัย

ภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย มีพื้นที่ 1 ใน 3 ของประเทศ มีลุ่มน้ำสายสำคัญ เช่น ลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความสำคัญต่อการเกิดและเจริญเติบโตของชุมชน โดยเฉพาะลุ่มแม่น้ำชีมีความยาวถึง 765 กิโลเมตร ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร ไปบรรจบแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี ลักษณะลุ่มแม่น้ำชีแบ่งเป็น 3 ตอนคือ ลุ่มแม่น้ำชีตอนบนเป็นที่ราบสูงและภูเขา ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น ลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางเป็นที่ราบลุ่ม ในเขตจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด และลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มในเขตจังหวัดยโสธร อุบลราชธานี

ในอดีตบริเวณลุ่มแม่น้ำชีมีการตั้งชุมชนมานานเป็นนับพันปี นับจากชุมชนสมัยทวารวดีที่มีลักษณะคูน้ำคันดินรอบชุมชนและมีโบราณวัตถุโบราณสถานทางประวัติศาสตร์ไว้เป็นหลักฐาน จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 22-24 เป็นต้นมา การตั้งชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำชีมีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

กลุ่มแรก ผู้นำตั้งเมืองล้วนเป็นขุนนางจากอาณาจักรล้านช้าง พม่าคนอพยพมาตั้งเมือง เช่น กลุ่มพระวอ พระตา ผู้ก่อตั้งเมืองอุบลราชธานี ท้าวแล ตั้งเมืองชัยภูมิ ท้าวโสมพะมิตร ตั้งเมืองกาฬสินธุ์เชื้อสายเจ้าเมืองเหล่านี้ได้ขยายตั้งเมืองใหม่ เช่น ยโสธร

กลุ่มที่สอง เมืองที่เกิดจากเจ้านายล้านช้างส่งพระญาติวงศ์หรือขุนนางรวบรวมผู้คนมาตั้งเมืองให้อยู่ในอำนาจของตนเช่น ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ

กลุ่มที่สาม เมืองที่เกิดจากการขยายตัวของเมืองใหญ่แบ่งปันผู้คนให้ไปตั้งเมืองใหม่ขึ้นมา เช่น เมืองมหาสารคาม สุวรรณภูมิ พยัคฆภูมิพิสัย จตุรพักตรพิมาน

กลุ่มที่สี่ เมืองที่เกิดจากการตั้งตนของขุนนาง รวมทั้งเกิดความขัดแย้งในกลุ่มขุนนาง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ถนอม ตะนา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. นิภาพร กุลมาตย์ นักวิเคราะห์นโยบายและแผน เทศบาลเมืองมหาสารคาม
3. ปกพงศ์ บุตคาเพ็ง อาจารย์โรงเรียนขัติยวงศา จังหวัดร้อยเอ็ด

จึงขอยกบ้านเป็นเมือง เช่น ขอนแก่น โกสุมพิสัย เสลภูมิ เกษตรวิสัย ชนบท กมลาไสย ฯลฯ

กลุ่มที่ห้า นโยบายของส่วนกลางของรัฐบาลกรุงเทพฯโดยตรงที่ขยายอำนาจในภาคอีสานโดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ารัชกาลที่ 5 จึงเกิดการตั้งเมืองใหม่ขึ้นอีก เช่น พนมไพร

เมืองที่เกิดขึ้นก่อนจะมีการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ล้วนมาจากการยกบ้านเป็นเมืองที่ทำทำเลเหมาะสมมีความอุดมสมบูรณ์ที่ใกล้แหล่งน้ำ หนองน้ำ เช่น อุบลฯ-แม่น้ำมูล ยโสธร-แม่น้ำชี กาฬสินธุ์-น้ำก่ำ ลำปาว ขอนแก่น-บึงบอน บึงพระลับ น้ำชี มหาสารคาม-ห้วยกุดนางโย สุวรรณภูมิ-ลำน้ำเสียว ร้อยเอ็ด-ลำห้วยเหนือ บึงพลาญชัย ชุมชนที่เติบโตขึ้นหนาแน่นใกล้บ้านเจ้าเมือง และรอบ ๆ แหล่งน้ำ ครั้นปี พ.ศ.2434 รัฐบาลกลางปฏิรูปประเทศจัดการปกครองรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล ยโสธรถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอ ส่วนร้อยเอ็ดได้ยกฐานะเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ในปี พ.ศ. 2455 เมืองเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงตามนโยบายส่วนกลาง กลายเป็นศูนย์กลางการปกครองมณฑลและศูนย์กลางการค้า พ่อค้าชาวจีนเป็นคนกลางนำสิ่งอุปโภคบริโภคแบบใหม่จากกรุงเทพฯเข้าสู่เมืองมากกว่าเดิม ผู้คนเริ่มปรับเปลี่ยนวิถีการบริโภคที่พึ่งตลาดและรับวัฒนธรรมใหม่จากกรุงเทพฯ เมืองร้อยเอ็ดเป็นศูนย์กลางของมณฑลจึงขยายตัวมากกว่าเมืองยโสธรที่มีฐานะเป็นอำเภอ ความสัมพันธ์ของเมืองก็ปรับเปลี่ยนตามการขยายตัวของเมือง

ครั้นหลังจากปี พ.ศ. 2476 มีการพัฒนารูปแบบการปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเมืองต่าง ๆ มีองค์กรเทศบาลปกครอง ส่วนกลางให้ท้องถิ่นดูแลพัฒนาท้องถิ่นตนเอง เมืองใหญ่ที่เคยเป็นศูนย์กลางของมณฑลมาก่อนจึงมีการขยายตัวมากกว่าเมืองเล็กที่เป็นอำเภอ ครั้นรัฐบาลมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา โดยเน้นพัฒนาโครงสร้างสาธารณูปโภค เช่น ถนน ไฟฟ้า ประปา และการบริการ เมืองจึงขยายตัวทั้งที่อยู่อาศัย หน่วยงานราชการ การค้าการบริการ การอุตสาหกรรม ต่อเนื่องมา จนหลังปี พ.ศ. 2520 เมืองขยายตัวเต็มพื้นที่ออกสู่บริเวณตำบลรอบนอก นำความเจริญแบบเมืองสู่ตำบล เมืองและตำบลจึงสัมพันธ์กันในระบบการผลิตการบริโภคตามกระแสบริโภคนิยมสมัยใหม่

การขยายตัวของเมืองมิได้เปลี่ยนแปลงเฉพาะทางด้านกายภาพเท่านั้น หากแต่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมที่มีผลอย่างยิ่งต่อชีวิตของผู้คนในเมือง รวมไปถึงผลของการรับรู้และอธิบายอดีตของตนเองที่สามารถร่างภาพความทรงจำทางสังคมของผู้คนในเมืองได้ ดังนั้น การศึกษาเมืองในงานนี้จึงมุ่งศึกษา 2 ประเด็นหลักดังนี้

ประการแรก ศึกษาการขยายตัวของเมืองเพื่อทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของพัฒนาการที่เกิดขึ้นว่าได้ก่อให้เกิดเงื่อนไขใหม่ ๆ ทางสังคม เศรษฐกิจอันจะส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคม

ประการที่สอง ศึกษาเมืองที่มีความสลับซับซ้อนของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในเมืองที่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีและความสัมพันธ์ทางสังคมสมัยใหม่

การศึกษาเมืองจะทำให้เข้าใจระบบความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนของผู้คนในเมืองและทำให้เข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในเชิงเงื่อนไขและขัดแย้งของผู้คนในเมือง ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่ทุกคนรับรู้ร่วมกันและยอมรับต่อสิ่งที่เกิดขึ้น ดังนั้นการศึกษาการขยายตัวของเมืองและความสัมพันธ์ทางสังคมจากการขยายตัวของเมืองจะนำไปสู่การสร้างสำนักทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของผู้คนที่ดำรงชีวิตในเมือง เพื่อเป็นพื้นฐานของการศึกษาเชิงปฏิบัติการเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชนอีกโสดหนึ่งด้วย เช่น รื้อฟื้นความทรงจำทางสังคมของชุมชนที่จะส่งผลต่อการสร้างพิพิธภัณฑ์ประจำเมือง และ

เสริมสร้างพลังของชุมชนที่ต้องการอนุรักษ์คุณค่าทางสังคมและสร้างบ้านแปงเมืองให้เกิดผลทั้งดงามต่อสังคมเมืองในอนาคต

จากความสำคัญดังกล่าว พื้นที่ศึกษาจึงเลือก 2 เมือง คือ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองยโสธร ซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์การขยายตัว และความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซ้อนทับระหว่างสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ทั้งที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน กล่าวคือ เป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์การตั้งชุมชนสมัยทวารวดีร่วมกัน ร่องรอยคูน้ำคันดินเหลือปรากฏในตัวเมืองปัจจุบัน ด้านกายภาพของเมืองคือ ยโสธรอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชีมาแต่อดีต ส่วนร้อยเอ็ดเป็นเมืองที่ห่างไกลแม่น้ำชี นอกจากนี้ทางด้านสถานภาพของเมืองนั้น ร้อยเอ็ดยกบ้านเป็นเมืองมีเจ้าเมืองปกครองตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา ปีพ.ศ. 2450 เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลอีสานแล้วยกฐานะเป็นบริเวณร้อยเอ็ดดูแลเมืองใกล้เคียง 5 เมือง ปีพ.ศ. 2455 เป็นศูนย์กลางของมณฑลร้อยเอ็ดจนสิ้นสุดการปกครองแบบมณฑลในปี พ.ศ. 2469 จึงมีฐานะเป็นจังหวัด ครั้นปีพ.ศ. 2477 ได้เปลี่ยนแปลงการบริหารเป็นรูปแบบเทศบาลเมือง ส่วนยโสธรยกบ้านเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 2 ปีพ.ศ. 2357 ในยุคปฏิรูปปี พ.ศ. 2456 เมืองยโสธรถูกลดฐานะลงเป็นอำเภอยโสธร ภายหลังยุบมณฑลแล้วยโสธรรยังคงเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี จนปี พ.ศ. 2515 จึงได้ยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดยโสธร มีองค์กรการบริหารรูปแบบเทศบาลเมือง

การขยายตัวของเมือง ร้อยเอ็ดมีการขยายตัวภายในคูเมืองชาวเมืองอยู่กันเป็นคุ้มรอบ ๆ วัด มีย่านการค้าอยู่ตามแนวถนนซึ่งเป็นที่อยู่ของชาวจีนที่เข้ามาใหม่ ครั้นเทศบาลได้สร้างตลาดสดขึ้นในปี พ.ศ. 2499 บริเวณสี่แยกถนนผดุงพานิช บริเวณใกล้เคียงเกิดร้านค้าหนาแน่นจนปี พ.ศ. 2506-2507 มีตลาดสดเอกชนเพิ่มขึ้นโดยชาวจีน คือ ตลาดหนองแคน ตลาดทุ่งเจริญ เมืองก็ขยายตัวออกไปตามตลาด ชาวจีนคือเจ้าของร้านค้าเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชาวพื้นเมืองจากรอบนอกเทศบาลเริ่มอพยพเข้ามาประกอบอาชีพมากขึ้น หลังปีพ.ศ. 2520 เมืองขยายตัวเร็วออกทุกทิศทางรอบเมืองตามเส้นทางถนนเลียบเมืองเชื่อมกับอำเภอต่าง ๆ และจังหวัดใกล้เคียงรอบเมืองมีเส้นทางเชื่อมถึง 9 สายเหมือนใยแมงมุม หน่วยงานใหม่ที่มีผลต่อการขยายชุมชนออกนอกเขตเทศบาลคือ สถานศึกษาทั้งของเอกชนและรัฐ สถานพยาบาลของเอกชน บริษัทห้างร้านของคนเมืองเชื้อสายจีน หมู่บ้านจัดสรร ศูนย์บริการเกี่ยวกับยานยนต์

เมืองยโสธร ชุมชนเก่าของชาวเมืองเดิมเติบโตอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี (อยู่ทางทิศใต้ของเมือง) เช่น บริเวณที่เป็นคุ้มเจ้าเมือง ที่ว่าการอำเภอ บ้านเรือนขยายตามริมน้ำชีจากบ้านใหม่ไค้ไปตลาดเก่า ไปวัดศรีธรรมถึงท่าคำทองทางทิศใต้ ทางฝั่งขวาถนนแจ้งสนิทซึ่งเป็นถนนสายหลักที่เชื่อมร้อยเอ็ดทางทิศตะวันตก เชื่อมอุบลราชธานีทางทิศตะวันออก อยู่กันเป็นคุ้ม ๆ ตามวัด มี 8 คุ้ม ก่อนยกฐานะขึ้นเป็นเมือง ชาวจีนมียังไม่มากนักที่มาทำการค้าตามแนวถนนและตลาดเก่า (ป่าเพ็ญ ณ อุบล : สัมภาษณ์) แต่หลังจากยกฐานะเป็นจังหวัดในปี พ.ศ. 2515 จากนั้นประมาณ 5 ปี เกิดเมืองใหม่ที่ขยายตัวออกทางทิศเหนือของถนนแจ้งสนิทอย่างรวดเร็ว ภายใต้การพัฒนากระบวนทุนนิยมของรัฐ จึงเกิดหน่วยงานใหม่ในระดับจังหวัด มีย่านตลาดใหม่ 2 ย่าน พร้อม ๆ กับชุมชนใหม่ขยายไปทางทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ไปตามเส้นทางถนนสายหลักที่เชื่อมระหว่างจังหวัดกับอำเภอต่าง ๆ (คำรณ สมบูรณ์รัตน์ . 2544 : 46) การลงทุนทางการค้าของชาวจีนมีมากขึ้น เช่น ธุรกิจรถยนต์ กำไร โรงแรม ภัตตาคาร ชุมชนใหม่ของชาวพื้นเมืองไทยลาวอพยพมาจากชุมชนใกล้เคียง จังหวัดต่าง ๆ มีมาก หน่วยงานของทางราชการขยายออกสู่ชุมชนนอกเขตเทศบาลเมือง

ความสัมพันธ์ของคนในสังคมและเศรษฐกิจทั้ง 2 เมืองโดยศึกษาพฤติกรรมของคนในลักษณะการเคลื่อนไหวและไม่หยุดนิ่งหรือที่เรียกว่า การเคลื่อนไหวที่สมดุลย์ (Moving Equilibrium) อ้างจาก นิยพรรณ (ผลวัณณะ) วรรณศิริ (2540 : 108-109) ได้กล่าวไว้ว่า การขยายตัวของเมืองที่เติบโตมาอย่างต่อเนื่องทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม ในความเปลี่ยนแปลงนี้จะเห็นการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ของคนในเมือง โดยศึกษาผ่านองค์กรทางเศรษฐกิจและสังคมของเมือง

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการความเจริญก้าวหน้าในระบบทุนนิยม วัตถุนิยม และเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ที่ทำให้เกิดความสลับซับซ้อนที่กระทบต่อชีวิตคนในสังคมเมืองปัจจุบันก็ตาม แต่สังคมก็จะมีการปรับตัวเพื่อการอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะการพยายามแสวงหาเอกลักษณ์ที่เป็นคุณงามความดีร่วมกันของสังคม ซึ่งทั้งเมืองร้อยเอ็ด และเมืองยโสธรต่างก็เป็นเมืองที่มีรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่เป็นพลังทางสังคมมาแต่อดีต จึงพบว่าเมื่อกระแสการเปลี่ยนแปลงใหม่มากระทบ จึงทำให้คนหันมาสำนึกร่วมกันเคลื่อนไหวทำกิจกรรมทั้งเพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มคน เพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น เมืองยโสธร มีกลุ่มเศรษฐกิจ ข้าราชการบำนาญ กลุ่มรักษายโสธร กลุ่มมหาดค้ำหลักเมือง กลุ่มชาวนาคุ่มและมูลนิธิรวมสามัคคี ยโสธรของชาวจีน แต่ละกลุ่มมีกิจกรรมของคน และร่วมกันในงานของชุมชนด้านประเพณีที่ทำกันมานานคือ บุญบั้งไฟ เมืองร้อยเอ็ด มีการรวมตัวของกลุ่มเศรษฐกิจ กลุ่มข้าราชการและประชาชน ที่ทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อชุมชน เช่น กลุ่มรักษาร้อยเอ็ดสาเกตนคร มีข้าราชการ นักธุรกิจ ข้าราชการบำนาญ เพื่อร่วมกันพัฒนาเมืองให้สวยงามน่าอยู่ โดยฟื้นฟูสภาพเมืองคูน้ำคันดิน แก้ปัญหาแหล่งเสื่อมโทรม และฟื้นฟูประเพณีบุญผะเหวด ให้เป็นเอกลักษณ์ของเมือง ตลอดจนมีผู้สืบสานงานศิลปะการแสดงพื้นบ้านแบบดั้งเดิมของหมอลำให้คงอยู่ไม่ให้เปลี่ยนไปตามกระแสสมัยใหม่ 3

ดังนั้น การที่คนมารวมตัวกันทำกิจกรรมร่วมกัน เพื่อตนเองหรือเพื่อส่วนรวมในระดับกลุ่ม ก็น่าจะเป็นอย่างยิ่งที่ควรได้รับการกระตุ้นสำนึกทางประวัติศาสตร์ ให้เขารู้จักชุมชนของตนเองว่า ได้เปลี่ยนผ่านจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันนั้น ได้เกิดอะไรกับชุมชนของตนเองบ้าง เพื่อนำไปสู่การสร้างความทรงจำร่วมทำให้เกิดสำนึกรัก ห่วงแหน ร่วมกันในการพัฒนาชุมชนของตนเองต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของเมือง ที่เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของ เมือง ซึ่งจะทำให้เข้าใจ ปัจจัยที่ทำให้เกิดการขยายตัวและลักษณะการขยายตัว
2. เพื่อศึกษาความสลับซับซ้อนของ เมือง ที่มีระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซ้อนทับระหว่างสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ซึ่งเป็นสังคมที่มีระบบความสัมพันธ์โยงใยกับชุมชนอื่น ทั่วอยู่นอก เมือง
3. เพื่อกระตุ้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาเมือง

คำถามการวิจัย

1. พัฒนาการและการขยายตัวของ เมือง เกิดขึ้นจากอะไร และเป็นไปในลักษณะใด
2. ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจภายในเมืองเป็นอย่างไร
3. ระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในเมืองกับอาณาบริเวณนอกเมืองเป็นอย่างไร

4. การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีผลต่อความตื่นตัวของคนในท้องถิ่นในการทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาท้องถิ่นร่วมกันเพียงไร อย่างไร

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตพื้นที่ศึกษา คือ เทศบาลเมืองร้อยเอ็ด และเทศบาลเมืองยโสธร ขอบเขตมิติเวลาเริ่มจากการตั้งเมือง ถึงปี พ.ศ. 2545

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการขยายตัวของเมือง และระบบความสัมพันธ์ของคนในเมืองและนอกเมืองที่เกี่ยวข้อง
2. คนในชุมชนได้ถ่ายทอดความทรงจำเรื่องของชุมชนตนเองจากเวทีเสวนา เรียนรู้ และกระตุ้นสำนึกร่วมกันถึงการเปลี่ยนแปลงจากการขยายตัวของเมือง ว่ามีอะไรบ้างที่เป็นความทรงจำร่วมทางสังคมได้เปลี่ยนไป เพื่อการอนุรักษ์สืบทอด พื้นฟู และพัฒนา ตลอดจนนำไปสู่การสร้างพิพิธภัณฑ์เมือง

วิธีการวิจัย

1. การวิจัยใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยศึกษาจากเอกสาร หลักฐาน สถานที่ บุคคล ที่เกี่ยวข้อง
2. การสัมภาษณ์ โดยมีประชากรและกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่ เช่น ผู้รู้ เจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ ผู้นำองค์กร กลุ่มต่าง ๆ และประชาชนที่เกี่ยวข้อง
3. จัดกลุ่มเสวนา กับผู้รู้ ผู้นำองค์กร กลุ่มต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่การสัมภาษณ์ข้อมูลเจาะลึก
4. การสังเกต โดยสังเกตสภาพชุมชนที่เป็นชุมชนเก่าและใหม่ที่ขยายตัว ซึ่งมีความเชื่อมโยงจากศูนย์กลางในเมืองออกสู่นอกเมืองประกอบการอธิบายจากการสัมภาษณ์ และสังเกตกิจกรรมร่วมของชุมชน
5. จัดเวทีเสวนาเพื่อเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกันของผู้คนในพื้นที่ และตรวจสอบข้อมูลและร่วมกันหาแนวทางในการพัฒนาชุมชนของตนเอง

การนำเสนอผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิจัยในสองพื้นที่ การขยายตัวของเมืองแบ่ง เป็น 4 สมัยตามมิติเวลาที่มีการปรับเปลี่ยนภายในเมือง ช่วงแรก คือสมัยตั้งบ้านแปงเมือง เริ่มตั้งแต่การยกบ้านเป็นเมือง ก่อนการปฏิรูปเป็นมณฑล ช่วงที่สอง คือสมัยปรับตัว เริ่มการปฏิรูปเป็นมณฑล ที่เมืองต้องปรับตัวรับรูปแบบเมืองตามส่วนกลาง ก่อนมีเทศบาลเข้ามาพัฒนา ช่วงที่สาม คือสมัยการขยายที่ขยายนา เมืองมีองค์กรเทศบาลมาพัฒนา และเมืองพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ช่วงสุดท้ายคือ สมัยการพัฒนาและฟื้นฟู จากปี พ.ศ. 2520 – 2545

สรุปผลการวิจัย

บริเวณที่ตั้งชุมชนเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร มีร่องรอยการตั้งชุมชนโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ กล่าวถึง เมืองร้อยเอ็ดคือ เมืองสาเกตนคร มีเมืองขึ้น 11 เมือง ประดุจ 11 ประตุมายังสมัยทวารวดีสิ่งก่อสร้างปรากฏหลงเหลือในเมืองร้อยเอ็ดคือ คูน้ำ คันดิน เจดีย์อิฐที่วัดเหนือ โบสถ์มาพบในหลายวัด สมัยวัฒนธรรมขอม ก็ปรากฏหลักฐานจารึกอักษรขอม ซากเทวาลัยในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนเมืองยโสธร พบจารึกตาตทอง และเมืองโบราณที่ดงเมืองเคย โบราณวัตถุและจารึกบ้านเมืองเคยได้กล่าวถึงเมืองชื่อ สังขะปุระ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการตั้งชุมชนร่วมสมัยกันมาแต่โบราณ

เมืองสมัยการตั้งแบ่งเมือง

ทั้งสองเมืองตั้งชุมชนทับรอยชุมชนเดิม ผู้มาตั้งเมืองล้วนเป็นขุนนางมาจากล้านช้าง ร้อยเอ็ดขอยกบ้านกุ่มช้างเป็นเมืองร้อยเอ็ดในปี พ.ศ. 2318 ยโสธรขอยกบ้านสิงห์ท่าเป็นเมืองยโสธร ในปี พ.ศ. 2357 บริเวณที่ตั้งเมืองมีความเหมาะสมคือ มีแหล่งน้ำ กล่าวคือ เมืองยโสธร ติดลำน้ำชีมีกุลไกลน้ำชี และลำน้ำทวน เมืองร้อยเอ็ดเป็นเมืองไกลน้ำชี แต่มีแหล่งน้ำคือ ลำห้วยเหนือ บึง หนอง และสระกระจายทุกคุ้ม ลักษณะตั้งบ้านเรือนอยู่บนที่เนินสูง แล้วค่อยลาดต่ำลงไปยังบริเวณแหล่งน้ำเพาะปลูก

บ้านเรือน อยู่กันเป็นคุ้ม ๆ มีวัดประจำคุ้ม แบ่งคุ้มโดย ยึดเอาวัดเป็นเกณฑ์แบ่ง บ้านเรือนอยู่ใกล้บริเวณวัดใดก็คือคุ้มวัดนั้น หรือแบ่งตามสถานที่บ้านเรือนอยู่ใกล้บริเวณนั้น เช่น เมืองร้อยเอ็ด คุ้มสระทอง สระบัว เป็นต้น เมืองร้อยเอ็ดแต่ละคุ้มอยู่ทางทิศเหนือถึงพลาญชัย บริเวณเนินสูงไปทางลำห้วยเหนือ ทางทิศใต้เป็นที่นาสลับป่าที่เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สมบูรณ์ และรอบ ๆ นอกกำแพงคือ มีคูน้ำ คันดินเป็นเนินกำแพงรอบเมือง เมืองยโสธรก็มีลักษณะเดียวกัน ชุมชนอยู่ทางทิศเหนือแม่น้ำชี บนที่เนินสูงมาทางทิศเหนือขนานไปกับลำน้ำชี มีพื้นที่บึงใหญ่ติดน้ำชี เป็นที่เพาะปลูก มีที่นาสลับกับป่าอยู่รอบ ๆ ทางฝั่งทิศเหนือ บ้านเรือนปลูกกันห่าง ๆ มีบริเวณกว้าง เป็นที่สวนปลูกไม้ผลพืชผัก เรือนมีได้ถุนสูง หลังคามุงหญ้า อยู่กันเป็นครอบครัวใหญ่ บ้านจึงเป็นเรือนโถงและเรือนแฝดไม่มีรั้วกัน มีทางเดินหรือทางเกวียนสัญจรไปมา

ระบบความสัมพันธ์ของเมือง ในสมัยการตั้งบ้านตั้งเมือง โครงสร้างของเมืองไม่ได้แตกต่างกัน กล่าวคือ

องค์การปกครอง นับแต่ยกบ้านเป็นเมือง โดยขุนนางที่มาจากล้านช้าง ได้นำเอาระบบอาญาสีมาปกครอง เจ้าเมืองมีอำนาจสูงสุด รองลงมาคือ อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร และกรมการเมืองอื่น ๆ ในองค์การปกครองเมืองอยู่ในระบบเครือญาติและอุปถัมภ์ สร้างเครือข่ายเมืองให้กับลูกหลานและญาติ ด้วยการแบ่งผู้คนให้ไปขอตั้งเมืองใหม่ ได้รับการแต่งตั้งและบรรดาศักดิ์จากส่วนกลาง ภาระที่เมืองให้ส่วนกลางคือ การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาแสดงความจงรักภักดี และส่งส่วย ตลอดจนการเกณฑ์แรงงานให้ในวาระจำเป็นที่ส่วนกลางต้องการ ศูนย์กลางของเมืองคือ โขงเจ้าเมือง (บ้าน) โขงเจ้าเมืองย้ายไปอยู่คุ้มใดคุ้มนั้นก็เป็ศูนย์กลาง

ครอบครัวและเครือญาติ มีวัฒนธรรมของกลุ่มไทยลาวในการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวใหญ่ มีความผูกพันทางเครือญาติแน่นแฟ้น นับญาติทั้งสายตระกูล การแต่งงาน การผูกเสี่ยว ที่มีความซับซ้อนที่ญาติแต่ละฝ่ายถูกดึงเข้ามานับญาติกันด้วย ความเป็นญาติเหนียวแน่นเข้มข้นขึ้น เมื่องานประเพณีและงาน

มงคลต่าง ๆ เป็นตัวเชื่อมโยงญาติเข้ามาสัมพันธ์กัน ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์ระหว่างคุ่มนอกเหนือจากการเป็นเครือญาติแล้วก็คือ การมีความเป็นชาวคุ่มเดียวกัน เป็นเพื่อนบ้าน หรือบ้านใกล้เคียง

กลุ่มชาวจีน เป็นชาวจีนรุ่นอพยพที่เข้ามาสู่ภาคอีสานก่อนสมัยมณฑล ยังมีไม่มาก ส่วนมากเป็นจีนแต้จิ๋ว เช่น ที่เมืองร้อยเอ็ดรุ่นแรกมาตั้งร้านค้าที่ถนนผดุงพานิช คือ ตระกูลแช่ตั้ง แช่เต้ แช่เซี่ยง เมืองยโสธรที่หน้าวัดสิงห์ท่า แถวหลักเมือง มีตระกูลแช่เซี่ยง แช่ฟัว แช่ตั้ง มาค้าขายสินค้าเบ็ดเตล็ด และของป่า สัมพันธ์กับชาวคุ่มในลักษณะพ่อค้าและลูกค้า การแต่งงาน และอิงชนชั้นผู้ปกครองเพื่อให้การค้าและอยู่ในชุมชนได้มั่นคง

ระบบการผลิต เป็นการผลิตแบบเลี้ยงตัวเอง เหมือนกันทุกแห่งของชุมชนไทยลาว ภาคอีสานคือ ผลิตปัจจัยการดำรงชีวิต ที่พึ่งพาทรัพยากรท้องถิ่นที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งพื้นที่นา แหล่งน้ำ ป่าไม้ กล่าวคือ

บ้านเรือน เนื่องจากอยู่เป็นครอบครัวใหญ่ จึงมีวัฒนธรรมการปลูกเรือนขนาดใหญ่เป็นเรือนแฝด เรือนโง่งเป็นเรือนไม้ ใต้ถุนสูง หลังคามุงหญ้า มีเฉพาะตักดินของชาวจีนไม่มีใต้ถุน มีไม้อุดมสมบูรณ์ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ที่ใช้ร่วมกัน

เครื่องนุ่งห่ม แทบทุกครัวเรือนทอผ้าใช้สอยในครัวเรือนไม่ต้องซื้อ หากมีส่วนเกินก็นำไปแลกเปลี่ยนของอื่นที่ตัวเองไม่ได้ ดังนั้นชาวเมืองในอดีตจึงชำนาญในการทอผ้าฝ้าย ผ้าไหม ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ครั้นชาวจีนเข้ามาจึงเริ่มนำผ้าเจ็กสำเร็จรูปเข้ามาใช้ในวงจำกัดเฉพาะผู้มีเงินก่อน

เครื่องใช้ สานด้วยไม้ไผ่พวกกระดังง์ ครุ ตะกร้า กระติบข้าว ทำได้เอง ซึ่งเป็นงานของผู้ชาย เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยวัสดุท้องถิ่นมีเฉพาะบางชุมชน ที่เกิดช่างชำนาญเฉพาะอย่าง ก็ใช้วิธีนำสิ่งของอื่นไปแลกเปลี่ยนกันระหว่างเมืองต่าง ๆ เช่น หม้อ ไห โอ่ง มาจากมหาสารคาม โคราช ราชบุรี ร้อยเอ็ด เครื่องเหล็กเป็นเครื่องมือทำนา เช่น มีด เคียว คราด จอบ เสียม เฉพาะในเมืองมีไม่เพียงพอส่วนมากมาจากเขตอำเภอในจังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี พาหนะเดินทางที่สำคัญใช้ในหมู่ข้าราชการ ผู้มีเงินคือ ม้า ส่วนใช้ในการบรรทุกคือเกวียน มีชื่อเสียงมาจากอำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด และบ้านนาสະไมย์ จังหวัดยโสธร

อาหาร ข้าวเหนียวและปลาน้ำจืดเป็นอาหารหลักของอีสานที่หาได้จากแหล่งน้ำ ปลาที่รสชาติอร่อยผู้คนนิยมคือ ปลาน้ำชี เมืองยโสธรติดลำน้ำชี ปลาตามฤดูกาลจึงอุดมสมบูรณ์ ส่วนเมืองร้อยเอ็ดห่างลำน้ำชีแต่ก็ได้บริโภคจากการไปแลกเปลี่ยนเขตอำเภอราชบุรีและเสลภูมิ ปลาจากแหล่งน้ำอื่น ๆ เช่น ห้วย นอง ก็อุดมสมบูรณ์ พืชผักสวนครัว ไม้ผล ปลูกเองตามสวนไร่นา และอาหารธรรมชาติตามฤดูกาลจากป่าที่อยู่รอบเมือง

การรักษาโรค รักษาด้วยสมุนไพรเป็นยาพื้นบ้านเรียก ยาชุม มีทั้ง ต้ม ผน ทา ยาลูกกลอน หมอยาสมุนไพรพื้นบ้านมีทั้งพระสงฆ์ หมอชาวบ้าน และรักษาด้วยความเชื่อ เช่น คาถาอาคม รดน้ำมนต์ หมอธรรม รำผีฟ้า

พื้นที่นา การทำนาเป็นอาชีพหลักของชาวลุ่มมาแต่อดีต พื้นที่นาเมืองร้อยเอ็ดอยู่รอบเมืองทั้งภายในคูเมืองและนอกเมืองเป็นพื้นที่นาสลับป่า เมืองยโสธรที่นาอยู่รอบเมือง ทางฝั่งทิศเหนือมีมาก และอยู่ตรงข้ามน้ำชีฝั่งอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ดที่นาอยู่ใกล้น้ำชีมีปัญหาน้ำท่วมมาก ชาวลุ่มที่มีปัญหาน้ำท่วมนาจึงมีอาชีพหลักคือ หาปลาน้ำชี นำไปแลกข้าวจากตำบลรอบนอก ที่นาได้มาจากการจับจองถากถางที่ป่าเป็นนามากน้อยตามปริมาณแรงงานหรือสมาชิกในครอบครัว ถ้าสมาชิกน้อยประมาณครัวละ 10-

20 ไร่ ถ้ามีสมาชิกมากครัวละประมาณ 50 ไร่ หรือมากกว่านั้น กลุ่มมีที่นามากคือ เจ้าเมืองและกรรมการเมือง เนื่องจากสามารถใช้แรงงานจากชาวคุ้มซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของตนได้ รวมทั้งมีข้าทาสบริวารรับใช้จำนวนมากด้วย ในระยะนี้ที่ดินยังไม่มีเอกสารสิทธิ คุณค่าของที่ดินเป็นเพียงปัจจัยการผลิตพอเลี้ยงตัวเองที่สามารถจับจองถากถางได้ง่ายตามกำลังแรงงานที่มีของครอบครัว

พื้นที่ป่า เป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาล เช่น เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ผักป่า สัตว์ป่า และแหล่งใช้สอยจากป่า เช่น ไม้ ฟืน น้ำมันยาง (ทำไต) ครั่ง มียูรอบเมือง ร้อยเอ็ดมีป่าหนองแสง ดงอิหุด ดงอีเย็น เหล่าบักเล ยโสธรมี บักดอนลาย ปาดงเค็งข้ามฝั่งชีเขตพนมไพร ป่าบึงใหญ่ ดงบักอี บำอีเจิม ไม้ใช้สอยปลูกสร้างมาจากป่าในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มุกดาหาร กาฬสินธุ์

แหล่งน้ำ มี 2 ลักษณะ คือ

1. แหล่งน้ำใช้สอยเพาะปลูก ร้อยเอ็ดมีลำห้วยเหนือทางทิศเหนือเมืองโค้งมาทางทิศตะวันตก และสระกระจายตามคุ้มต่าง ๆ ตลอดจนหนองขนาดใหญ่ใกล้พื้นที่นา ส่วนเส้นทางการค้าข้าวเมืองร้อยเอ็ดได้พึ่งพิงลำน้ำชีที่อยู่ในเขตอำเภอรอบนอกคือ อำเภอจังหาร ชวีบุรี เสลภูมิ เป็นท่าข้าวขนส่งโดยเรือกะแซงในหน้าน้ำ เมืองยโสธรอยู่ติดลำน้ำชีที่หล่อเลี้ยงชาวเมือง ทั้งเป็นแหล่งอาหารปลาเส้นทางการค้าข้าว หาดทรายหน้าแล้งจัดงานประเพณีสงกรานต์ หน้าน้ำจัดงานประเพณีแข่งเรือ ริมน้ำชีเป็นบึงใหญ่เป็นที่เพาะปลูกของชาวคุ้ม มีकुตขนาดใหญ่ใกล้ลำน้ำชี วิถีชาวเมืองยโสธรจึงพึ่งพิงลำน้ำชีมาก และมีลำน้ำทวน ทางทิศตะวันออกเมืองเป็นแหล่งใช้สอย

2. แหล่งน้ำดื่ม ทั้งสองเมืองอาศัยน้ำดื่มจากบ่อที่ขุดขึ้นใช้ร่วมกันในชุมชนเรียกสำงแซง บ่อหนึ่งใช้ร่วมกันหลายคุ้ม มีทั้งบ่อในที่นาและบ่อในวัด ชุมชนมีสำนึกจากความลำบากในการใช้จึงช่วยกันขุด รักษา และซ่อมแซม กิจกรรมตักน้ำจึงเป็นพื้นที่แห่งการช่วยเหลือ สร้างสายสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาว

ตลาด ระยะแรกของการมีตลาด ชาวจีนเป็นคนกลางให้เกิดย่านแลกเปลี่ยนของเมือง การซื้อขายโดยชาวจีนนำเข้ามายังไม่แพร่หลาย ส่วนมากยังเป็นการแลกเปลี่ยน ตลาดแห่งแรกเมืองร้อยเอ็ดคือ บริเวณถนนผดุงพานิช เมืองยโสธรคือบริเวณหลักเมือง สินค้าที่สำคัญของท้องถิ่นคือ ข้าว รองจากข้าวคือ ของป่าจากดงขนาดใหญ่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มุกดาหาร เช่น เร่ว ครั่ง หนั่งสัตว์นอแรด เขากวาง สัตว์ปามีชีวิต หวาย ชัน น้ำมัน น้ำมันยาง สมุนไพร เป็นสินค้าที่ชาวจีนนำไปขายกรุงเทพฯ แล้วนำสินค้าเบ็ดเตล็ดจากกรุงเทพฯ กลับมาสู่หัวเมือง

องค์กรวัด วัดเป็นศูนย์กลางการเชื่อมโยงคนในชุมชนในการอยู่ร่วมกัน เป็นศูนย์รวมของจิตใจ กิจกรรมทางศาสนา ประเพณี การศึกษา สถานรักษาคณปวย ทางวัดก็พึ่งชุมชนด้านกำลังกาย และทรัพย์ ซึ่งมาจากฐานความเชื่อเรื่องบุญ เช่น การบริจาคเงินทำบุญ ผ้าป่า กฐิน การทำบุญวาระต่าง ๆ นอกจากนั้นก็มีตระกูลลูกหลานเจ้าเมือง คหบดี พ่อค้า ที่อุปถัมภ์วัดต่อเนื่องมาถึงรุ่นลูกหลานพบเหมือนกันทั้งสองเมือง

ประเพณี เป็นกิจกรรมสำคัญที่วัดกับชุมชนร่วมกันปฏิบัติในฮีต 12 เป็นกิจกรรมเชื่อมโยงคนในชุมชนเข้ามาสัมพันธ์ร่วมมือกันอย่างเหนียวแน่นตลอดมา เช่น บุญผะเหวด บั้งไฟ สงกรานต์ บุญคุ้มเข้าพรรษา ออกพรรษา บุญข้าวสารท บุญกฐิน เป็นต้น

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ คู่บ้านคู่เมือง เช่น ร้อยเอ็ดมีศาลหลักเมือง เจ้าฟอมเทศักดิ์ เจ้าพ่อด่าน

เจ้าแม่สองนาง หลวงพ่อสังข์จ้ายน์ เมืองยโสธรมี ศาลหลักเมือง ต่างจากร้อยเอ็ดคือ กลุ่มเชื้อสายจีนไม่มีศาลเจ้า แต่เคารพศาลหลักเมืองแทน และมีศาลเจ้าปู่ เจ้าพ่อหอขุม เจ้าแม่สองนาง เช่นเดียวกับเมืองร้อยเอ็ด สิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวชาวเมืองนิยมกราบไหว้ขอความคุ้มครองและบารมีเป็นศูนย์รวมด้านจิตใจของผู้คน ดังนั้น เมื่อมีงานประเพณีสำคัญของชุมชน เช่น บุญบั้งไฟ ประเพณีสงกรานต์ จึงมีพิธีกรรมในการสักการะและอัญเชิญร่วมงานสำคัญของชุมชนด้วย

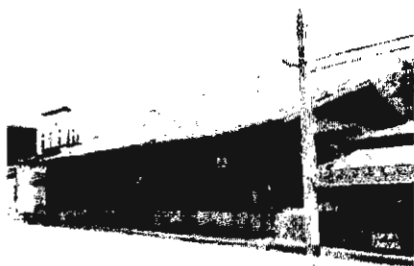
ดังนั้น ชุมชนเมืองดั้งเดิม คือ มีโฮงเจ้าเมืองเป็นศูนย์อำนาจการปกครอง มีบ้านและวัดต่างพึ่งพากันมา ในการผลิตเป็นแบบพึ่งพา มี นา ป่า น้ำ ที่อุดมสมบูรณ์ใช้ร่วมกับชุมชนข้างเคียง

การขยายตัวสมัยการปรับตัว (พ.ศ. 2450-2479)

สมัยนี้รูปแบบเมืองดั้งเดิมต้องปรับเปลี่ยนตามแรงกระแทกที่รุนแรงของอำนาจส่วนกลาง เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ปฏิรูปหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาล จัดระเบียบโครงสร้างเมืองในรูปแบบใหม่ ดังนั้น การขยายตัวของเมืองจึงเป็นไปตามกระแสของส่วนกลาง กล่าวคือ

การขยายตัวของเมืองร้อยเอ็ด ที่อยู่อาศัยขยายตัวภายในคุ้มวัดทางเหนือของเมืองไปจรดทางใต้ลำห้วยเหนืออ้อมไปทางตะวันตกบึงปลาญชัย ปี พ.ศ. 2455 ส่วนกลางมาตั้งค่ายทหารของมณฑลทางเหนือลำห้วยเหนือ มีการจัดสรรที่ให้ทหารจึงเกิดคุ้มหน้าค่ายทหาร และเมื่อสร้างศาลมณฑลร้อยเอ็ดก็เกิดคุ้มศาลและคุ้มข้าหลวง หลังศาลามณฑลได้ถนนราชการดำเนิน ประมาณปี พ.ศ. 2465-2468 ชาวคุ้มวัดราษฎร์ศิริ และคุ้มอื่น ๆ ขยายให้ชาวจีนแล้วย้ายไปอยู่ที่นา เกิดคุ้มบ้านน้อยในเมือง และคุ้มวัดป่าเรไร และเกิดย่านตลาด

ของชาวจีน มีตึกดินบริเวณถนนผดุงพานิช ถนนสุริยเดชบำรุง ถนนเทวาภิบาล และเกิดย่านหน่วยงานของมณฑลตามแนวถนนเทวาภิบาล และถนนตัดใหม่เชื่อมกับคุ้มเดิม เช่น ศาลามณฑล ศาลมณฑล ที่ว่าการอำเภอ สถานีตำรวจ โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย โรงเรียนสตรีศึกษา

ตึกดินบริเวณถนนผดุงพานิช

ตึกดินหน้าวัดสิงห์

การขยายตัวเมืองยโสธร ที่อยู่อาศัยขยายภายในคุ้มบ้านเก่าหนาแน่นขึ้น ขยายมากทางทิศตะวันตกของเมืองขนานไปกับลำน้ำซึสู่คุ้มบ้านใหม่ บ้านทุ่ง และทางทิศใต้ในคุ้มบ้านท่า ตามถนนวชิราวุธเดช ถนนนครปฐม ถนนอุทัยรามฤทธิ์ ถนนดำรงวิมลคุณ ถนนศรีสุนทร การเกิดหน่วยงานราชการในฐานะเป็นอำเภอ มีที่ว่าการอำเภอเป็นศูนย์กลางบริการของรัฐ และเริ่มหนาแน่นย่านตลาดหลักเมือง หน้าวัดสิงห์ทำเป็นตึกดินของพ่อค้าชาวจีน

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว ทั้งสองเมืองมีปัจจัยเหมือนกันคือ

1. การเพิ่มของประชากรตามธรรมชาติ มีลูกหลานจึงขยายขยายออกเรือนในที่สวนของพ่อแม่และการเพิ่มประชากรต่างถิ่นเข้ามาในเมืองร้อยเอ็ด ข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามามากกว่าโยธธา เพราะร้อยเอ็ดเป็นศูนย์กลางองค์กรปกครองของมณฑล ส่วนโยธธาเป็นเพียงองค์กรปกครองระดับอำเภอเท่านั้น ชาวจีนที่เข้ามาค้าขายก็เลือกเมืองที่เป็นศูนย์ใหญ่ก่อนเช่นกัน

2. นโยบายส่วนกลางปฏิรูปหัวเมืองเป็นมณฑลในปี พ.ศ. 2455 จึงจัดระเบียบเมืองใหม่ด้วยการตั้งหน่วยงานราชการในการปกครองหัวเมืองและการให้บริการ ดังนั้นเมืองร้อยเอ็ดมีสถานภาพเป็นมณฑล จึงมีหน่วยงานระดับมณฑลซึ่งเป็นตัวแทนของส่วนกลางจำนวนมาก เกิดย่านหน่วยงานในที่ว่างเปล่าทางทิศใต้ของเมือง รวมทั้งสถานศึกษาที่เกิดขึ้นใหม่ในการผลิตคนเข้าสู่ระบบราชการใหม่ตามอุดมการณ์ของรัฐ ส่วนโยธธาเป็นเพียงระดับอำเภอ ศูนย์บริการของรัฐจึงอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานี แต่ก็เริ่มจัดระเบียบเมืองด้วยการตัดถนนในการสัญจรไปมาให้สะดวกมีระเบียบเช่นเดียวกัน

3. การขยายตัวของบ้านเรือนอาศัยในเมืองร้อยเอ็ดเริ่มขยายที่บ้านที่เริ่มคับแคบขยายออกสู่ที่นาซึ่งกว้างขวางกว่า ในโยธธาลูกหลานก็ขยายออกสู่ที่สวนที่นาของพ่อแม่ ในคัมบ้านใหม่ บ้านทุ่ง เป็นต้น

การปรับตัวของเมือง ในระบบมณฑลเทศาภิบาล การพัฒนาเมืองเป็นไปตามจินตนาการของส่วนกลาง จึงเกิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นในเมือง เช่น

1. ร้อยเอ็ดถูกยกฐานะเป็นมณฑล เกิดหน่วยงานราชการของมณฑลร้อยเอ็ด คือ อาคารศาลาามณฑล (ศาลากลาง) เป็นอาคารรูปแบบของกรุงเทพฯ ที่มีขนาดใหญ่กว่าชั้นเดียว สถานีตำรวจที่ว่าการอำเภอ ศาลมณฑล ค่ายทหาร จัดระเบียบให้เป็นย่านหน่วยงานเฉพาะ เกิดโรงเรียนจัดการเรียนการสอนตามแบบกรุงเทพฯ คือ โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย โรงเรียนสตรีศึกษาร้อยเอ็ด มีการตัดถนนภายในเมืองโดยเน้นความเป็นระเบียบ สะดวกในการสัญจร ถนนสายหลักในร้อยเอ็ด คือ ถนนเทวาภิบาล

โยธธา ถูกลดสถานภาพจากเมือง (จังหวัด) เป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2437 หน่วยงานที่เป็นศูนย์ระดับอำเภอคือ ที่ว่าการอำเภอ ดังนั้นความเข้มข้นของการเข้ามาปรับเปลี่ยนจากส่วนกลางจึงมีในเมืองร้อยเอ็ดมากกว่า เพราะเป็นศูนย์ขององค์กรระดับมณฑล ทำให้เมืองร้อยเอ็ดขยายตัวทางองค์กรรัฐมากกว่าโยธธา ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวด้านอื่น ๆ ด้วย

2. การปรับตัวและการขยายตัวของผู้คน ที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบใหม่ เช่น ในเมืองร้อยเอ็ด ข้าราชการของหน่วยงานรัฐ สถานศึกษา และค่ายทหาร ซึ่งเป็นกลุ่มใหม่เข้ามา ข้าราชการผู้ปกครองระดับสูงสุดล้วนถูกกำหนดและส่งมาจากส่วนกลาง เช่น สมุหเทศาภิบาล ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงสรรพากร ปลัดมณฑล แพทย์มณฑล กรรมการมณฑล นายทหาร ได้เข้ามาเป็นเจ้านายกลุ่มใหม่ของชาวเมือง ในขณะที่เจ้าเมืองกรมการเมืองเดิมถูกลดอำนาจลงเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ต้องปรับตัวอบรมเรียนรู้ระบบงานราชการแบบใหม่ในโรงเรียนฝึกข้าราชการ ส่วนโยธธาเจ้าเมืองเดิมก็ถูกลดอำนาจลง มีนายอำเภอเป็นผู้บังคับบัญชาคนใหม่เช่นเดียวกัน

3. การปรับตัวเข้าสู่ระบบการศึกษาแบบใหม่คือเรียนภาษาไทย ที่รัฐมุ่งสร้างคนเข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ โดยผ่านกระบวนการจัดการศึกษาในโรงเรียนหัวเมืองมีระดับสูงสุดคือ ระดับมัธยมศึกษาในเมืองร้อยเอ็ด ตั้งโรงเรียนประจำณฑลคือ ร้อยเอ็ดวิทยาลัย ของนักเรียนชาย สตรีศึกษาของนักเรียนหญิง ดังนั้นข้าราชการผู้มีฐานะจึงนิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนและส่งไปเรียนที่กรุงเทพฯ ได้เกิดระบบอุปถัมภ์ระหว่างข้าราชการส่วนกลางกับข้าราชการหัวเมืองฝากฝังลูกหลานไปเรียนกรุงเทพฯ เพื่อปูทางเข้าสู่ระบบราชการ

การที่ส่วนกลางส่งเสริมในการจัดตั้งโรงเรียนรัฐระดับมัธยมศึกษาในจังหวัดก่อน ทำให้อำเภอยโสธร ต้องส่งบุตรหลานไปเรียนต่อโรงเรียนประจำจังหวัดที่อุบลราชธานีภายหลังที่รัฐประกาศใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษาปี พ.ศ. 2464 บังคับให้เด็กทุกคนต้องเรียนเมื่อถึงเกณฑ์ ยโสธรจึงตั้งโรงเรียนประจำอำเภอเมืองยโสธรในปี พ.ศ. 2465 ที่วัดศรีธรรมาราม (วัดสว่างโศก) สอนระดับประถมศึกษา ในปี พ.ศ. 2472 กรมการอำเภอจึงตั้งโรงเรียนประชาบาลตำบลในเมือง (สุขวิทยากร) เป็นอาคารเรียน 2 ชั้น 16 ห้องเรียน

4. การรับวัฒนธรรมกรุงเทพฯ ในระบบราชการส่วนกลางนำเข้ามาสู่หัวเมือง เช่น การแต่งกายของข้าราชการ อาหารประเภทแกงกะทิ ประเภทผัด ขนมไทย พ่อค้าชาวจีนก็ได้นำเสื้อผ้าสำเร็จรูปจากส่วนกลางเข้ามา พร้อม ๆ กับอาหารประเภทใหม่ เช่น ก๋วยเตี๋ยว รวมทั้งการบริโภคสินค้าอุปโภคบริโภคแบบใหม่ จากการขยายตัวด้านการค้า ทำให้พ่อค้าชาวจีนเป็นคนกลางนำสินค้าใหม่ ๆ จากส่วนกลางเข้าสู่หัวเมือง กลุ่มผู้ได้บริโภคก่อนคือ กลุ่มข้าราชการผู้มีฐานะดี และพ่อค้าที่มีฐานะดี

5. การสร้างร้านค้าบ้านเรือนติดถนน รัฐเข้ามาตัดถนนพร้อม ๆ กับการส่งเสริมให้เกิดร้านค้าบ้านเรือนริมถนนตัดใหม่ให้บ้านเมืองเจริญ ผู้คนก็เริ่มเห็นความสะดวกในการมีบ้านเรือนใกล้ถนนไปมาสะดวก การสร้างร้านค้ารุ่นใหม่เริ่มเป็นอาคาร 2 ชั้น ตามนโยบายของรัฐ มุ่งด้วยสังกะสี บ้านก็มุงด้วยสังกะสี ในกลุ่มข้าราชการผู้มีเงิน มีรั้วเตี้ย ๆ ป้องกันสัตว์เลื้อย ในขณะที่คนจีนมีรั้วเพื่อป้องกันขโมยสินค้า

6. การรับวัฒนธรรมการรักษาพยาบาลแผนใหม่ แม้ยังไม่มีโรงพยาบาลเกิดขึ้น ในร้อยเอ็ดก็เริ่มรู้จักและยอมรับการรักษาพยาบาลจากหมอทหารในค่ายทหารมณฑลร้อยเอ็ดออกมารักษาสู้ป่วยชาวคุ้ม และร้านขายยาแผนโบราณก็เริ่มปรับตัวในการให้บริการยาแผนใหม่ที่รักษาโรคขั้นพื้นฐาน

การขยายตัวสมัยขยายที่ขยายนา (พ.ศ. 2480-2519)

การขยายตัวของที่อยู่อาศัยในคุ้มเดิมหนาแน่นและเกิดคุ้มใหม่ในบริเวณที่นา ซึ่งเจ้าของจัดสรรขายและแบ่งขาย ผู้เข้ามาสู่คุ้มใหม่ในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนมากมาจากอำเภอรอบนอก ส่วนยโสธรส่วนมากขยายตัวมาจากคุ้มเดิมฝั่งเมืองเก่า กล่าวคือ

เมืองร้อยเอ็ด คุ้มเดิมขยายตัวจากการออกเรือนลูกหลาน และชาวคุ้มเดิมขยับขยายออกจากคุ้มเข้าสู่ที่นา ครั้นต้องการเพื่อนบ้านจึงแบ่งที่นาขาย ระหว่างปี พ.ศ. 2480-2500 ชาวอำเภอสว่างภูมิ ตำบลรอบเมือง เข้าสู่ที่นา เกิดคุ้มหนองมะเขือ และคุ้มหัวขัว บริเวณที่นาติดโรงพยาบาล ชาวคุ้มขายที่นาให้กับข้าราชการต่างอำเภอเข้ามาเกิดเป็นคุ้มโรงพยาบาล คุ้มประปา คุ้มเรือนจำ คุ้มทุ่งนาหลวง และคุ้มกิโลศูนย์ หลังปี พ.ศ. 2500 มา เกิดคุ้มใหม่จากเจ้าของที่นาจัดสรรที่นาขายชาวต่างอำเภอ เช่น อำเภอสว่างภูมิ อำเภอเมืองสรวง อำเภอพนมไพร อำเภอธวัชบุรี อำเภอเสลภูมิ อำเภออาจสามารถ

และต่างจังหวัดเข้ามาซื้อที่ตั้งบ้านเรือนเกิดคุ่มใหม่ คือ คุ่มศรีอุดม ส่วนคุ่มที่ขยายหนาแน่นเพิ่มขึ้นตามหน่วยงานและย่านการค้า คือ คุ่มตลาดหนองแคน คุ่มโรงเรียนอำนวย คุ่มโรงเรียนเมือง คุ่มโรงพยาบาล คุ่มโรงน้ำแข็ง คุ่มต่าง ๆ ดังกล่าวขยายออกทุกทิศรอบเมืองร้อยเอ็ด

เมืองยโสธร ขยายตัวออกสู่ที่นาฝั่งเมืองใหม่ทางทิศเหนือถนนแจ้งสนิท เป็นการขยายตัวหนาแน่นในคุ่มเดิม และเกิดคุ่มใหม่ในที่นา หลังปี พ.ศ. 2484 ชาวคุ่มเริ่มออกสู่ที่นา หลังปี พ.ศ. 2500 มาผู้คนจากคุ่มเมืองฝั่งเก่าเคลื่อนย้ายสู่ที่นาฝั่งเมืองใหม่ และผู้คนจากตำบลรอบนอกเข้ามาเกิดคุ่มใหม่ เช่น คุ่มโนนตาล 1 โนนตาล 2 คุ่มสามัคคี เรือนจำ คุ่มบขส.-ตลาดใหม่ คุ่มวัดทุ่ง คุ่มหลังศาล

การขยายตัวของหน่วยงานราชการ ในเมืองร้อยเอ็ดขยายตัวของหน่วยงานระดับจังหวัด ก่อน ในขณะที่ยโสธร หน่วยงานระดับจังหวัดเพิ่งเริ่มมีหลังปี พ.ศ. 2515 เมื่อได้รับยกฐานะเป็นจังหวัด หน่วยงานของรัฐที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยหนึ่งให้บ้านเรือนอาศัยขยายตัวตาม เกิดเป็นคุ่มเรียกชื่อตามหน่วยงาน เช่นกัน สถาบันการศึกษาในระยะนี้เกิดสถาบันการศึกษาระดับอาชีวศึกษาตามนโยบายของรัฐ คือ โรงเรียนช่างไม้ และการช่างสตรี ในเมืองร้อยเอ็ดมีก่อน ยโสธรหลังเป็นจังหวัดปี พ.ศ. 2515 จึงเปิดสอนส่วนระดับประถมศึกษาในวัดโพนมาสังกัตเทศบาล จึงย้ายโรงเรียนออกจากวัด โรงเรียนเอกชนก็ขยายตัวทั้งสองเมือง จากการตื่นตัวของพ่อแม่ส่งเสริมให้ลูกเรียนหนังสือเพื่อเข้าสู่ระบบราชการ เพราะเป็นอาชีพที่มีเกียรติและมั่นคง

การขยายตัวของย่านการค้า เมืองร้อยเอ็ดมีย่านการค้าเพิ่มขึ้น 3 แห่ง โดยนายทุนพ่อค้าเชื้อสายจีนมอญที่ดินและสร้างตลาดแล้วมอบให้เทศบาล คือ ตลาดหายโศรก ตลาดทุ่งเจริญ และตลาดหนองแคน ในเมืองยโสธรเกิดย่านตลาดใหม่ 2 แห่ง คือ ตลาดที่ 2 โดยเชื้อสายเจ้าเมืองสร้างแล้วมอบให้เทศบาล กับตลาดที่ 3 ซึ่งเทศบาลสร้างขึ้น จึงเป็นตัวบ่งชี้ถึงการขยายตัวด้านการค้าขายและสินค้าอุปโภคบริโภค และบริการ

การขยายตัวสถาบันการเงิน ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2519 เมืองร้อยเอ็ด มีธนาคารเปิดบริการ 5 ธนาคาร คือ กรุงไทย กสิกรไทย กรุงเทพ นครหลวงไทย และกรุงศรีอยุธยา เมืองยโสธรมี 4 ธนาคารคือ ธนาคารทหารไทย กรุงศรีอยุธยา ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ธนาคารอาคารสงเคราะห์ ซึ่งเป็นตัวบ่งชี้ถึงการขยายตัวทุนนิยม ดัชนีชี้วัดจากสถิติเงินฝากและการให้สินเชื่อ นอกจากนั้นมีธุรกิจการเงินในระบบและนอกระบบจากการจำนอง ขายฝาก กู้นอกระบบที่ทำให้เจ้าของธุรกิจร่ำรวยขึ้นมาพบในเมืองร้อยเอ็ดมากกว่ายโสธร

การขยายตัวด้านอุตสาหกรรม ในเมืองร้อยเอ็ดพบโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ขยายออกสู่เขตตำบลรอบนอก เพราะการจัดระเบียบของรัฐให้โรงงานออกห่างจากชุมชน เช่น โรงงานฟอกปอ โรงสีข้าวกาญจน์ โรงสีสุนทรเกษม โรงสีข้าวรัตนผล โรงสีข้าวร้อยเอ็ดชัยมงคล โรงงานไอศกรีม โรงน้ำแข็ง จำนงรัตน์และบุญกว้าง โรงงานเส้นก๋วยเตี๋ยว ในขณะที่ยโสธร โรงสีดวงเฮง โรงสีกิจทวี และโรงเลื่อย ยังอยู่ในเขตเทศบาลเมืองริมน้ำชี เจ้าของธุรกิจล้วนเป็นเชื้อสายจีน

ดังนั้น การขยายตัวย่านการค้า โรงงานอุตสาหกรรมทำให้ชาวคุ่มและผู้คนที่อยู่ตำบลรอบนอกปรับเปลี่ยนอาชีพจากการทำมาค้าขายในตลาด ซึ่งส่วนเป็นผู้หญิง ขายพืชผัก ปลา อาหารสดจากท้องถิ่น ส่วนผู้ชายเข้าสู่การใช้แรงงานในโรงสี โรงงาน การก่อสร้าง รับจ้างทั่วไป

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว มีปัจจัยดังนี้

- 1.การเพิ่มประชากรโดยธรรมชาติ และการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากต่างอำเภอต่างจังหวัด และตำบลรอบนอกเข้ามาพบมากในเมืองร้อยเอ็ด ส่วนเมืองยโสธรภายหลังยกฐานะเป็นจังหวัดแล้วผู้คนต่างอำเภอและตำบลจึงเริ่มเข้ามามาก
- 2.การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขององค์กรเทศบาล และการพัฒนาของรัฐตามแผนพัฒนาฉบับที่ 1 เป็นต้นมา มีจุดเน้นสำคัญในการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การชลประทาน การไฟฟ้า การคมนาคม การรักษาพยาบาล การศึกษา จึงเกิดหน่วยงานให้บริการด้านต่าง ๆ ดังกล่าว ตลอดจนการส่งเสริมเพิ่มผลผลิตด้านการเกษตรเพื่อการค้า เช่น ข้าว ปอ มันสำปะหลัง ฝ้าย ยาสูบ ทำให้การขยายตัวการลงทุนด้านเกษตรขยายตัวเชื่อมชนบทที่เป็นแหล่งผลิตกับเมืองมากขึ้น
- 3.การขายที่ขยายนา ให้พ่อค้านายทุน และข้าราชการที่มาจากต่างอำเภอ ต่างจังหวัด และตำบลรอบนอกเข้ามารับราชการ มาค้าขาย และให้ลูกหลานเข้ามาเรียนหนังสือ พบในเมืองร้อยเอ็ดโดยเฉพาะใจกลางเมืองเป็นของพ่อค้านายทุน ส่วนในเมืองยโสธรส่วนมากเป็นชาวจังหวัดเมืองเก่า ซึ่งเป็นทั้งพ่อค้าในตลาดเมืองเก่า ข้าราชการ และลูกหลานในคุ้มขยับขยายมาฝั่งเมืองใหม่ ซื้อมีนาและที่ดินจัดสรรในระบบเงินผ่อน โดยนายกเทศมนตรีเป็นนายทุนจัดสรรที่นารายใหญ่ ส่วนชาวต่างอำเภอ ต่างจังหวัด มีส่วนน้อยเพียงเข้ามาภายหลังเมืองเป็นจังหวัดแล้ว
- 4.การขายตลาด ในเมืองร้อยเอ็ดขยายตลาดเพิ่ม 3 แห่ง เมืองยโสธรขยายเพิ่ม 2 แห่ง ย่านตลาดที่บุกเบิกใหม่จึงเกิดเป็นชุมชนใหม่ค่อย ๆ หนาแน่นรอบตลาด พร้อม ๆ กับแม่ค้าท้องถิ่นขยายตัว
- 5.การเปิดบริการของธนาคารพาณิชย์ ในเมืองร้อยเอ็ดมี 5 ธนาคาร เมืองยโสธรมี 4 ธนาคาร เป็นแหล่งเงินกู้ในการลงทุนทางธุรกิจ เป็นตัวชี้วัดการเติบโตทางเศรษฐกิจจากสถิติเงินฝากและสินเชื่อ เอกชนเริ่มลงทุนธุรกิจด้านการศึกษา โรงแรม โรงพยาบาล จัดสรรที่ดิน

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเมือง การขยายตัวของเมืองในระยะนี้ มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างในเมือง คือ

องค์กรปกครอง เมืองท้องถิ่นคือ เทศบาล ตาม พ.ร.บ. จัดตั้งเทศบาลเมืองร้อยเอ็ด จัดตั้งองค์กรเทศบาลเมือง ส่วนยโสธรเป็นอำเภอตามเกณฑ์ใน พ.ร.บ. จัดตั้งเทศบาลจึงจัดตั้งองค์กรเทศบาลตำบลในเมือง เป็นองค์กรของท้องถิ่นให้ทำหน้าที่บริหารปกครองตนเอง แต่จังหวัดเป็นผู้ดูแลการบริหารงานเทศบาลอีกระดับหนึ่ง การบริหารงานของเทศบาลเปิดโอกาสให้ผู้มีฐานะอำนาจทางเศรษฐกิจเชื้อสายจีนเข้ามาสร้างฐานอำนาจทางการเมืองท้องถิ่นเช่น ตระกูล จูรีมาศ ส่วนเมืองยโสธรในระยะเป็นเทศบาลตำบล คือ ตระกูลนิจพานิชย์ ภายหลังเป็นเทศบาลเมืองมีตระกูลพันธ์สายเชื้อ

บ้านเรือน เรือนเริ่มมีบ้านเดี่ยวไม้ 2 ชั้น และอาคารร้านค้ารุ่นใหม่มุงสังกะสี เป็นอาคารพาณิชย์ 2 ชั้น ตามแบบวัฒนธรรมภาคกลาง มีรั้วกันอาณาเขต คติของชาวจีนคุ้มเพียงป้องกันสัตว์เลื้อยทำลายพืชผัก แต่ร้านพ่อค้าชาวจีนเป็นการป้องกันความปลอดภัยจากขโมย เพราะมีสินค้าเป็นจำนวนมาก

เครื่องแต่งกาย การปรับเปลี่ยนเครื่องแต่งกายตามแบบรัฐนิยมสมัยรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม กำหนดเครื่องแต่งกายตามโอกาส เครื่องแต่งกายทำงาน เช่น ผู้หญิงสวมกระโปรง สวมหมวก

ใส่รองเท้ารัดส้นหุ้มส้น ปรากฏในหมู่ข้าราชการ พ่อค้าชาวตลาดที่มีฐานะ เสื้อผ้าสำเร็จรูปจากส่วนกลาง เข้ามา มีรูปแบบลวดลายสวยงาม ทำให้ผู้คนหันมานิยม การทอผ้าใช้เองจึงลดลงเรื่อย ๆ

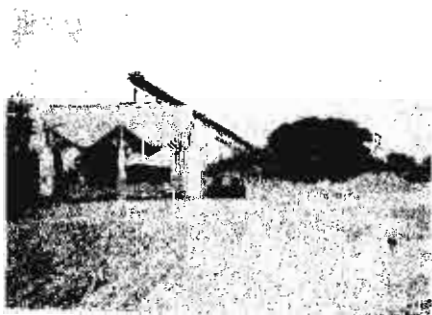
อาหาร หลังปี พ.ศ. 2500 มา ผู้คนนิยมซื้ออาหารสำเร็จรูป ร้านอาหารตามสั่ง และสำเร็จรูป ขยายตัวตามหน่วยงาน สถาบันการศึกษา เครื่องดื่มใหม่เข้าสู่ความนิยมของผู้คน เช่น น้ำแข็ง ไอศกรีม ส่วนพืชผักที่เคยปลูกเอง เริ่มหันมาซื้อที่ตลาด

การรักษาพยาบาล มีโรงพยาบาลของรัฐเกิดขึ้น การรักษาด้วยแพทย์แผนใหม่เริ่มขึ้นค่อย ๆ แพร่หลายในเมืองร้อยเอ็ด เมืองยโสธรมีเพียงสุศาลาหากต้องการรักษาในโรงพยาบาลต้องไปที่ อุบลราชธานี และมาที่เมืองร้อยเอ็ดบ้างเพราะระยะทางไกลกว่าไปเมืองอุบลฯ

อาชีพ กลุ่มข้าราชการ คหบดี พ่อค้า ผู้มีเงิน นิยมส่งบุตรหลานเรียน สำเร็จแล้วได้เข้าสู่ระบบราชการในถิ่นตนเองและต่างถิ่น ในระบบราชการจึงทำให้ผู้คนได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองต่าง ๆ ตามตำแหน่งและสายงาน ส่วนผู้ทำนาขายที่นาแล้วเปลี่ยนอาชีพใหม่ ซึ่งเมืองเป็นแหล่งงานให้เลือก เช่น ค้าขายในตลาดสด สำหรับผู้หญิงที่นับวันมีปริมาณมากขึ้น เป็นแม่ค้ารายย่อยที่มีความสำคัญต่อการซื้อหาอาหารสดของท้องถิ่น และพืชผักส่วนประกอบในการทำอาหาร ส่วนผู้ชายเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไป และทำงานหนักในโรงสี โรงงาน การก่อสร้างที่กำลังขยายตัว การเปลี่ยนแปลงนี้มีได้มีแต่คนในเมือง แต่ได้ดึงเอาผู้คนในชนบทเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในอาชีพใหม่ดังกล่าวด้วย นอกจากนั้นยังมีอาชีพด้านบริการและอิสระเพิ่มขึ้น เช่น คัดเย็บเสื้อผ้า ขายอาหาร เสริมสวยในขณะเดียวกัน กลุ่มเชื้อสายจีนมีพื้นฐานมั่นคงมาแต่รุ่นพ่อ ได้ขยายฐานธุรกิจให้รุ่นลูกสืบทอดและเข้าสู่ระบบราชการและการเมือง เป็นชนชั้นกลางในสังคมเมืองที่ร่ำรวยกว่าชนชั้นกลางข้าราชการคนท้องถิ่น พบในเมืองร้อยเอ็ดตระกูลใหญ่ ๆ หลายตระกูล เช่นตระกูลอิฐรัตน์ ในเมืองยโสธรมีไม่มาก เช่นตระกูลยุพฤทธิ์

พื้นที่ป่า ทั้งสองเมืองคล้ายคลึงกัน เมื่อบ้านเรือน หน่วยงานรัฐ โรงงาน ย่านการค้า เข้าแทนที่ ป่าก็เริ่มลดลงและหมดไป อาหารป่าก็หมดไปด้วย

แหล่งน้ำ ในเมืองร้อยเอ็ดมีการถมหนองน้ำ สระที่กระจายอยู่ตามคุ้มจึงหมดไป ประโยชน์การใช้สอยลดลง ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีน้ำประปาเข้ามาแทนที่ น้ำชีเคยเป็นทำข้าวสำคัญก็หมดไปเมื่อรถยนต์เข้ามาขนส่งแทนที่ เมืองยโสธรมีน้ำชีให้ประโยชน์ต่อธุรกิจอุตสาหกรรม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เคยมีหาดทรายค่อย ๆ หมดไป มีการฟื้นฟูสภาพเป็นสวนสาธารณะริมน้ำชีให้เป็นสถานที่พักผ่อนออกกำลังกายและจัดกิจกรรมแข่งเรือประจำปี

ทำหาดทราย

สวนสาธารณะริมน้ำชี

ที่นา หลังมี พ.ร.บ. ที่ดินปี พ.ศ. 2497 ทำให้ผู้คนได้เอกสารสิทธิในที่ดิน ที่ดินเริ่มเป็นสินค้า ถูกเปลี่ยนมือไปอยู่ที่นายทุน นายทุนซื้อที่นาจัดสรรขาย จึงเปลี่ยนสภาพการใช้ประโยชน์เป็นที่อยู่อาศัย อุตสาหกรรมธุรกิจบริการ ในเมืองร้อยเอ็ดมีปัจจัยในการขายหลายประการคือ

- 1.ขายที่บ้านติดถนนให้พ่อค้าแล้วคนขับเข้าอยู่ด้านหลัง
- 2.บ้านเรือนคับแคบจึงขายแล้วย้ายออกสู่ที่นาซึ่งมีพื้นที่มาก ครั้นต้องการเพื่อนจึงแบ่งขายที่นาบางส่วน
- 3.ขายให้พ่อค้าได้ราคาดีแล้วไปซื้อในเขตนอกเมืองที่ราคาถูกกว่า
- 4.รุ่นพ่อแม่อายุมากรุ่นลูกรับราชการและมีทางเลือกประกอบอาชีพอื่นจึงขายเพื่อนำเงินมาใช้สอยและเป็นทุนให้ลูกเรียนและทำทุนในอาชีพอื่น
- 5.ที่นารอบเมืองของลูกหลานเจ้าเมืองหลายรายขายให้พ่อค้าเพื่อเลี้ยงตนเองและขายเพราะไปอยู่ที่อื่น ตลอดจนแบ่งให้ข้าทาสบริวารเป็นที่ทำกิน แต่คนเหล่านี้ขายต่อเพื่อนำเงินมาใช้สอย ที่จึงเปลี่ยนมือไปอยู่กับนายทุน

ที่บ้านที่นาในเมืองยโสธร บริเวณที่บ้านฝั่งเมืองเก่ามีบางรายที่เป็นมรดกให้ลูก รุ่นลูกขายจนหมดเพื่อนำเงินมาใช้จ่าย มีที่สวนบางส่วนของชาวกุ่มแบ่งขายให้เพื่อนบ้าน และแบ่งขายให้พ่อค้าชาวจีนตั้งร้านค้า (ตึกดิน) ในรุ่นแรก ๆ บริเวณตลาดหลักเมือง ส่วนที่นาบางส่วนฝั่งเมืองใหม่เจ้าของที่ขายให้นายทุนเพื่อนำเงินมาลงทุนประกอบอาชีพอื่น มาใช้สอยเป็นทุนการศึกษาบุตรและเจ้าของที่นารายใหญ่แบ่งที่นาบางส่วนจัดสรรขายเป็นธุรกิจค้าที่ดิน

ประเพณี ในเมืองร้อยเอ็ดได้เลิกประเพณีบุญบั้งไฟประจำปีของจังหวัด จากสาเหตุบ้านเรือนขยายเข้าใกล้เขตจุดบั้งไฟ ทำให้บั้งไฟตกถูกบ้านเรือนเสียหายในปี พ.ศ. 2506 คงเหลือเพียงพิธีจุดบั้งไฟเล็ก ๆ ถวายพระธาตุวัดเหนือพอเป็นพิธี

ด้านสันตนาการ เป็นภาคบันเทิงที่ผู้คนในแต่ละเมืองได้รับข่าวสารความรู้ ความบันเทิงแบบใหม่จากสื่อเช่นเดียวกัน หลังปี พ.ศ. 2500 คือ

วิทยุโทรทัศน์ เป็นสื่อที่เปลี่ยนค่านิยม ความคิดในการบริโภคที่ได้รับข่าวสารข้อมูลจากการโฆษณาสินค้าใหม่ ๆ ความรู้ใหม่ ๆ กลุ่มผู้มีโอกาสบริโภคก่อนคือ ข้าราชการ พ่อค้า ผู้มีเงิน ดึงดูดใจกลุ่มผู้ไม่มีเงินเข้าสู่ระบบผ่อนส่งในราคาแพง

ภาพยนตร์ (ภาษาอีสานเรียกหนัง) ในระยะแรกเป็นภาพยนตร์ขาวดำ ฉายในโรงภาพยนตร์และหนังเร่ หรือหนังล้อมผ้า ออกฉายทั้งในเมือง หมู่บ้านในชนบท

หมอลำ เป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้าน เป็นเอกลักษณ์ของสังคมอีสานมาแต่อดีต เริ่มต้นจากหมอลำกลอนมีเพียงคนเดียว พัฒนาเป็นหมอลำโต้ตอบกันระหว่างชาย-หญิง เป็นหมอลำชิงชู้ หมอลำพื้น ปรับมาเป็นหมอลำเรื่องต่อกลอน หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ภาพยนตร์เข้ามาเป็นที่นิยมของผู้คน หมอลำจึงพัฒนาเป็นหมอลำเพลิน หมอลำหมู่ได้นำดนตรีสากลเข้ามาบรรเลงร่วมกับดนตรีพื้นบ้าน คณะหนึ่งมีสมาชิก 30-40 คน ค่าจ้างแสดงคืนละ 70,000-80,000 บาท หมอลำกลอน ก็ปรับดนตรีการแสดงเป็นหมอลำชิง พัฒนาท่าเต้นให้เร้าใจ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงตามกระแสนิยมของผู้ฟังเรื่อยมาเพื่อดึงดูดใจผู้ชม

การขยายตัวสมัยพัฒนาและฟื้นฟู (พ.ศ. 2520-2545)

ทุกเมืองในระยะนี้ ขยายตัวตามกลไกการพัฒนาของรัฐ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4-9 เป็นการพัฒนากลายได้กระแสนิยมที่เฟื่องฟู และเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมืองเติบโตทางวัตถุพร้อม ๆ กับการหันกลับมาหาเอกลักษณ์ อนุรักษ์ พื้นฟูรากเหง้าสังคมและคุณค่าดั้งเดิม กล่าวคือ

การขยายตัวของเมือง หนาแน่นเต็มพื้นที่ในชุมชนเดิมแล้วขยายออกสู่ตำบลรอบนอก ทั้งส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ เอกชน อาคารพาณิชย์ บ้านจัดสรร การขยายตัวของที่อยู่อาศัย มี 5 ลักษณะคือ

1. ขยายภายในคุ้มเดิม บ้านเรือนหนาแน่นเต็มพื้นที่ เมืองร้อยเอ็ดขยายออกทุกทิศรอบเมือง ส่วนยโสธรขยายออกฝั่งเมืองใหม่ทางทิศใต้มากกว่าเมืองเก่า

2. เกิดบ้านเช่า โดยพ่อค้าเชื้อสายจีน ข้าราชการ ผู้มีฐานะดี มีที่ดินปลูกบ้านให้เช่า ใกล้หน่วยงาน สถานศึกษา ส่วนมากข้าราชการและนักเรียนมาเช่ามีมากในร้อยเอ็ด ยโสธรมีน้อย

3. เกิดหอพักใกล้สถานศึกษาในเขตเทศบาล และเขตตำบลรอบนอก

4. เกิดหมู่บ้านจัดสรร ซึ่งส่วนมากอยู่ในเขตตำบลรอบนอกที่เชื่อมกับเมือง ในเมืองร้อยเอ็ดพบมากทั้งเป็นบ้านเดี่ยวพื้นที่น้อยติดกัน และเป็นทาวน์เฮาส์ ส่วนในเมืองยโสธรมีบ้านจัดสรรไม่มาก ลักษณะเป็นบ้านเดี่ยวที่มีพื้นที่กว้าง

5. เกิดชุมชนแออัดในเมืองร้อยเอ็ดมี 8 ชุมชน ส่วนมากอยู่ในเขตกำแพงเมือง เขตโบราณสถานที่ย่อยออกเพื่อฟื้นฟูสภาพกำแพงเมือง ส่วนในเมืองยโสธรมีคุ้มบ้านท่า เช่าที่ในราคาถูก และบริเวณคุ้มโนนตาล

การขยายตัวด้านการค้าและบริการ มีโรงแรมเกิดใหม่หลายโรง และโรงพยาบาลเอกชนขนาดใหญ่ที่เมืองร้อยเอ็ด คือ โรงพยาบาลหลักเมือง จุรีเวช และกรุงเทพธนบุรี ส่วนที่เมืองยโสธรมีโรงพยาบาลนายแพทย์หาญ ธุรกิจที่ขยายตัวมากที่สุดคือ ธุรกิจรับเหมาก่อสร้าง ซึ่งตอบสนองความต้องการการขยายตัวหน่วยงาน อาคารพาณิชย์ องค์การเอกชน สถาบันการศึกษา และที่อยู่อาศัย หมู่บ้านจัดสรร การค้าขยายตัวธุรกิจใหม่ทางเทคโนโลยี เช่น คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ จานดาวเทียม เครื่องไฟฟ้าหลากหลายชนิด ล้วนมีผลต่อการบริโภคของผู้คนในเมืองและชนบท กับภาวะบริโภคนิยมเทคโนโลยีใหม่ ๆ เหล่านี้

การขยายตัวอุตสาหกรรม ประเภทยานพาหนะรถยนต์และเกี่ยวข้องกับรถยนต์มีมากที่สุด รองลงมาคือผลิตภัณฑ์คอนกรีตสำเร็จรูปที่ใช้พื้นที่มากขยายออกเขตตำบลรอบนอก เป็นตัวบ่งชี้ให้เห็นถึงการบริโภคของผู้คนในปัจจุบันที่หาคือ ยานพาหนะ แม้ราคาแพงผู้คนก็นิยมบริโภคในระบบเงินผ่อน โดยเฉพาะที่เมืองยโสธรเป็นศูนย์ใหญ่ของรถมือสอง ผู้คนจากจังหวัดต่าง ๆ นิยมมาซื้อหาที่นี่ ส่วนอุตสาหกรรมที่ก่อให้เกิดมลภาวะและใช้พื้นที่มากได้ขยายออกสู่ตำบลรอบนอกเช่นกัน ได้แก่ โรงสีข้าวซึ่งได้ปรับเปลี่ยนรุ่นใหม่ มีการป้องกันฝุ่นละอองกระจายสู่บริเวณใกล้เคียง ผลิตภัณฑ์คอนกรีต อยู่ซ่อมบริการรถยนต์ และฉางข้าวเปลือกและผลิตผลเกษตร

เจ้าของธุรกิจส่วนมากเป็นนายทุนเชื้อสายจีน

ปัจจัยที่มีต่อการขยายตัว มีดังนี้

1. นโยบายการพัฒนาของรัฐ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4-7 มุ่งกระจายความเจริญทั้งภาคเกษตร อุตสาหกรรม การบริการให้เป็นฐานเศรษฐกิจด้านหน้าสู่ตลาดอินโดจีน ส่งเสริมให้ระบบทุนนิยมเฟื่องฟู จากตัวชี้วัดเงินฝากและสินเชื่อของธนาคารพาณิชย์ พุ่งสูงขึ้นทุกปีจากปี พ.ศ. 2520-2540 ซึ่งเป็นแหล่งเงินกู้ลงทุนธุรกิจขนาดใหญ่

ทำให้การค้า การอุตสาหกรรม และการบริการขยายตัว เช่น หมู่บ้านจัดสรร โรงแรม โรงพยาบาล และสถานศึกษาเอกชน ตลอดจนการลงทุนการค้าเครื่องอุปโภคบริโภค อุตสาหกรรมขนาดเล็ก

2. เมืองร้อยเอ็ดมี นโยบายแบ่งปันความสุขแก่คนจนในร้อยเอ็ด ระหว่าง ปี พ.ศ. 2517-2520 ก่อให้ชุมชนแออัดขยายตัว เข้าทำลายคูเมือง เมืองยโสธรเปิดโอกาสให้เช่าที่ราชพัสดุในราคาถูกตั้งบ้านเรือนกลายเป็นชุมชนแออัด

3. การเคลื่อนย้ายของประชากรต่างถิ่นมีทั้งเคลื่อนย้ายเข้ามาและออกไป ตามหน้าที่การงานและอาชีพ การย้ายเข้ามากรกว่าย้ายออกจากสถิติประชากรและบ้านที่เพิ่มขึ้นทุกปี

4. นายทุนส่วนมากมีเชื้อสายจีนได้ลงทุนจัดสรรที่ดินขาย และสร้างบ้านจัดสรรขายสนองตอบกลุ่มข้าราชการและพ่อค้ามากกว่าอาชีพอื่น

การเปลี่ยนแปลงในเมือง มีดังนี้

การตั้งชุมชนย่อย ตามนโยบายการบริหารของเทศบาลเพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา โดยให้แต่ละชุมชนมีคณะกรรมการชุมชนทำหน้าที่บริหารชุมชน แต่เนื่องจากเมืองขยายตัวแต่ละชุมชนมีพื้นที่กว้าง ประชากรมาก การดูแลรับผิดชอบของคณะกรรมการชุมชนไม่ทั่วถึง จึงแบ่งเป็นชุมชนย่อยเพิ่มขึ้น เริ่มจากปี พ.ศ. 2530 มาทั้งร้อยเอ็ดและยโสธร ชุมชนถูกแบ่งย่อยโดยคงชุมชนที่มีวัดเดิมไว้ แต่ถูกแบ่งซอยออกไปตามหน่วยงาน และสถานที่ดังเช่น เมืองร้อยเอ็ดมี 16 ชุมชน คือ ชุมชนวัด 8 ชุมชนได้แก่ ชุมชนวัดกลาง วัดคุ้ม วัดเหนือ วัดบูรพาภิราม วัดบึง วัดราษฎรอุทิศ วัดเวฬุวัน วัดป่าเรไร ชุมชนตามหน่วยงานและสถานที่ เช่น ชุมชนราชการ หนองแคน โรงพยาบาล ศรีอุดม หนองหญ้าม้า ทานคร โรงเรียนเมือง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ยโสธร แบ่งเป็น 16 ชุมชนเช่นกัน เป็นชุมชนบ้านที่มีวัดประจำคุ้มเดิม คือ ชุมชนบ้านกลาง บ้านทุ่งเก่า บ้านใต้ บ้านท่าศรีธรรม วัดมหาธาตุ วัดสิงห์ วัดทุ่ง 1 วัดทุ่ง 2 และชุมชนฝั่งเมืองใหม่ไม่มีวัดคือ ชุมชนบ้านใหม่โรงฆ่าสัตว์ ชุมชน

สามัคคี-เรือนจำ โนนตาล 1 โนนตาล 2 ทุ่งสว่าง-โนนสมบูรณ์โรงเรียนเทศบาล 3 หลังศาล-สี่แยกกุดชุม หลังปั้มตราดาว ทำให้ผู้คนในคุ้มเดิมที่ถูกแบ่งไปเป็นชุมชนใหม่ความสัมพันธ์ด้านกิจกรรมชุมชนต้องแยกกันด้วยจึงเกิดห่างเหินกัน แต่ภายในคุ้มวัดเดิมยังมีความเหนียวแน่นกันในระบบเครือญาติ ส่วนชุมชนใหม่ที่มีหมู่บ้านจัดสรรผู้คนส่วนมากมาจากหลากหลายถิ่น สัมพันธ์กันห่างเหินนอกจากกลุ่มเครือญาติ แต่ละชุมชนมีประธานชุมชนเป็นแกนกลางประสานระหว่างชุมชนและเทศบาล มีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับกลุ่มการเมืองเป็นหัวคะแนนในเทศบาลเลือกตั้ง บางคนได้เข้าร่วมกลุ่มการเมืองและเป็นสมาชิกสภาเทศบาล คล้ายคลึงกันทั้งสองเมือง

บ้านเรือน หลังปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา บ้านเรือนเปลี่ยนรูปแบบเป็นบ้าน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นไม้ชั้นล่างเป็นปูน คอนกรีต สภาพพื้นที่ในคุ้มมีมาก หลังปี พ.ศ. 2530 มาผู้คนนิยมสร้างบ้านรูปทรงแบบตะวันตก หลังคาชันชัน เป็นคอนกรีตหมด หลังคามุงกระเบื้องมีรูปแบบหลากหลาย หลากสีสันปะปนกันไร้ระเบียบ คุ้มตลาดเป็นอาคารพาณิชย์อยู่ด้านหน้า ด้านหลังเป็นบ้าน หมู่บ้านจัดสรรในเมืองร้อยเอ็ดสภาพบ้านพื้นที่น้อยติดกันเป็นพริตติมาก รวมทั้งทาวนเฮ้าส์ ที่กลุ่มผู้มีฐานะปานกลาง ข้าราชการเป็นลูกค้าในระบบเงินผ่อน ในเมืองยโสธรมีบ้านจัดสรรมีพื้นที่กว้างพอได้ปลูกพืชผักไม้ผลที่เป็นอาหาร ผู้มีฐานะร่ำรวยนิยมสร้างบ้านใหญ่โตหรูหรา ทุ่มเทด้วยเครื่องตกแต่งภายใน ชนดิรัว และประดับบ้านราคา

แพ่ง บ้านภายในคุ้มปรับสภาพเป็นร้านค้าย่อยชั้นล่าง หรือต่อเพิงจากตัวบ้าน ล้วนก็นิยมให้อยู่ในตัวบ้าน ภายในห้องน้ำ

เครื่องแต่งกาย เป็นสมัยของการบริโภคนิยม ตามแฟชั่นใหม่ ๆ มีให้เลือกใช้ตาม โอกาสต่าง ๆ กัน เช่น ชุดราตรี ทำงาน ชุดสากล ชุดอาบน้ำ ชุดกีฬา ร้านค้าเสื้อผ้าสำเร็จรูป และ ร้านตัดเย็บเสื้อผ้าขยายตัวเข้าถึงผู้บริโภคทั้งในเมืองและชนบท

อาหาร มีร้านอาหารตามสั่งและอาหารสำเร็จรูปขยายตัวใกล้หน่วยงาน สถานศึกษา หอพัก ย่านการค้า ภายในคุ้มมีเพิงอาหาร และรถเข็น หลังปี พ.ศ. 2530 มา อาหารสำเร็จรูปหลากหลาย ชนิดอำนวยความสะดวกและความต้องการของผู้บริโภคซื้อหากลับไปบ้านช่วงเย็น คือ ตลาดใต้รุ่ง และมีสวนอาหาร ซึ่งมีดนตรี นักร้อง คาราโอเกะ ให้บริการอาหารจานเด็ดรสชาติใหม่ ๆ ตอบสนองกลุ่มผู้มีเงิน และเป็นที่เลี้ยงรับรองในโอกาสพิเศษของกลุ่มข้าราชการ นักธุรกิจ ผู้มีเงิน แต่กลุ่มวัยรุ่นก็แสวงหาโอกาสเข้ามาบริโภคเช่นกัน จึงเป็นค่านิยมที่อยู่บนความสะดวกสบายแบบใหม่ที่ฟุ่มเฟือยมากขึ้น

องค์กรวัด ได้กลับมารับใช้ชุมชนในด้านการศึกษา เช่น ในอดีตหลังจากที่ระบบโรงเรียนรัฐได้แยกตัวออกจากวัดมานาน วัดจัดการศึกษาได้เฉพาะภิกษุสงฆ์และสามเณร ที่เน้นการเรียนทางศาสนา ดังนั้น มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ขยายสาขาและหลักสูตรทางการศึกษาวิชาชีพครูในระดับปริญญาตรี ให้กับบุคคลทั่วไป (คฤหัสถ์) ที่วิทยาเขตร้อยเอ็ดตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมาขยายสาขาไปที่จังหวัดกาฬสินธุ์ และจังหวัดยโสธร ดังนั้น กลุ่มครูที่ต้องการเลื่อนวิทยฐานะ จึงเข้าสู่ระบบการศึกษาขององค์กรวัด เพราะอยู่ใกล้ประหยัดค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปเรียนมหาวิทยาลัยในจังหวัดอื่น

ด้านสันทนาการ ศิลปะการแสดงดั้งเดิม คือ หมอลำ ได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดง ตอบสนองกับสมัยของการพัฒนาสิ่งใหม่ ๆ กับภาคบันเทิงอื่น ๆ คือ หมอลำผสมดนตรีเพลงลูกทุ่ง ที่มีทางเครื่องแสดงก่อนแสดงหมอลำ เครื่องแต่งกายก็พัฒนาให้วิจิตรสวยงาม ละครการดา ทั้ง ๆ ที่อัตราค่าจ้างแสดงต่อคืนแพงมาก เช่น คณะนกน้อยอุไรพร ประมาณ 120,000 บาท ต่อคืน แต่ผู้คนก็ยังนิยมอย่างแพร่หลาย จึงมีการอนุรักษ์สืบสานในเมืองร้อยเอ็ดโดยนางวันจวน ดวงไขศรี ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นสอนการลำ มีวัยเด็ก และวัยรุ่นให้ความสนใจผลิตลูกศิษย์ออกมารับใช้สังคมได้พอสมควร ส่วนภาคบันเทิงใหม่ของผู้คนทุกเพศทุกวัยเข้าถึงคือภาคบันเทิงจากโทรทัศน์ที่มีภาพยนตร์และละครทุกช่อง

เมืองสมัยแห่งการพัฒนาของรัฐ เมืองมีความเจริญตามจินตนาการใหม่ ๆ ของรัฐ เช่น ให้มีสถานที่ท่องเที่ยว สวนสาธารณะสำหรับพักผ่อนหย่อนใจ มีสวนสุขภาพเพื่อการออกกำลังกาย

บึงพลาญชัย ร้อยเอ็ด

สวนสุขภาพหน้าว่าการอำเภอเมืองยโสธร

ให้โอกาสใหม่กับคนเมืองได้มีความสัมพันธ์กันในด้านสันตนาการแบบใหม่ ดังนั้นทั้งเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร จึงพัฒนาตามนโยบายรัฐ รวมทั้งการแสวงหาเอกลักษณ์ของเมืองร้อยเอ็ด คือ บึงพลาญชัยได้พัฒนาให้ภูมิทัศน์สวยงาม และฟื้นฟูคนดีที่สร้างบ้านเมือง และสร้างคุณงามความดี จึงมีการสร้างอนุสาวรีย์เพื่อเชิดชูคุณงามความดี เช่น มีอนุสรณ์สถานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ) ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2469-2471) ผู้ริเริ่มขุดลอก บึงพลาญชัยและประดิษฐานหลักเมืองที่กลางบึงพลาญชัย สร้างที่หน้าวัด บึงพลาญชัย อนุสาวรีย์พระขัติยะวงษา (ทนต์) ผู้สร้างเมืองร้อยเอ็ด เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรก ตั้งอยู่วงเวียนห้าแยกสายน้ำผึ้งสร้างปี พ.ศ. 2541 เมืองยโสธรมิได้มี แต่มีโครงการจะสร้าง ได้พัฒนาริมน้ำชีให้เป็นสถานพักผ่อน ออกกำลังกาย ฟื้นฟูสภาพให้ใช้ประโยชน์ในการจัดกิจกรรมประเพณีแข่งเรือประจำปี ทดแทนหาดทรายที่หายไปได้ดี และพัฒนาหน้าที่ว่าการอำเภอเมืองยโสธรเป็นสวนสาธารณะ

ความสัมพันธ์เมืองผ่านกิจกรรมกลุ่ม เกิดความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนเพิ่มขึ้นจากความสัมพันธ์แบบเดิมที่เคยมีมาก่อนแล้วคือ การรวมตัวกันเพื่อทำกิจกรรมของบุคคลในรูปของ กลุ่ม สมาคม ชมรม มูลนิธิ ที่เกิดขึ้นในสองเมือง มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เป็นการรวม ตัวกันใน 2 ลักษณะ คือ รวมตัวโดยรัฐผลักดันหรือตั้งขึ้นเฉพาะด้าน เช่น สภาวัฒนธรรมจังหวัด ยุวพุทธิกสมาคมจังหวัด ชมรมลูกเสือชาวบ้าน และกลุ่มบุคคลที่มีเป้าหมายเดียวกันมีทั้งกลุ่มทางการเมือง กลุ่มทางด้านเศรษฐกิจ และกลุ่มทางด้านสังคม เป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยเฉพาะกิจที่หลากหลาย ขอยกตัวอย่างเพียงบางกลุ่มกล่าวคือ

กลุ่มทางด้านการเมือง ตั้งแต่ระดับประเทศลงมาสู่ส่วนท้องถิ่น มีการรวมกันสังกัดพรรคการเมือง กลุ่มการเมือง เพื่อรวมพลังในการหาเสียงเลือกตั้งต่อสู้กับคู่แข่งให้ได้รับการเลือกตั้ง จึงมีการเชื่อมโยงอำนาจการสนับสนุนในทุกระดับเข้าด้วยกัน ในระดับท้องถิ่น เมืองร้อยเอ็ดพบว่าในระยะแรกยังไม่รวมกลุ่มชัดเจน การแข่งขันกันมีหลายกลุ่มบุคคลคือ ข้าราชการ คหบดี พ่อค้า ตัวแทนคุ้ม ครั้นหลังปี พ.ศ. 2517 มามีการรวมกลุ่มชัดเจน มีนักธุรกิจเข้ามาแข่งขันมาก การแข่งขันกันมีการซื้อเสียงด้วยกันทุกกลุ่ม และมีหวั่นไหวภายในคุ้มชัดเจน ผลการเลือกตั้ง กลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นภายใต้การนำของตระกูลจุมมาต ที่รวมพลังของเครือข่าย มิตรสนิทเครือข่ายทางธุรกิจ เข้มแข็งขึ้นมา คู่ต่อสู้ชนะ 2 สมัย คือ กลุ่มพลาญชัยและกลุ่มพลังใหม่ จากปี พ.ศ. 2533 มา คู่ต่อสู้ไม่สามารถเอาชนะได้ กลุ่มพิทักษ์ท้องถิ่นจึงผูกขาดมาจนปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากมีการเชื่อมโยงกับพลังอำนาจทางการเมืองในระดับประเทศ ซึ่งอยู่ในระบบเครือข่าย ที่มีบทบาทในระดับรัฐมนตรีว่าการกระทรวง มีศักยภาพในการผลักดันงบประมาณมาพัฒนาปรับปรุงภายในเขตเทศบาลเมืองเป็นผลงานที่เห็นชัดเจนมากกว่าทุกสมัย

กลุ่มการเมืองยโสธร หลังจากการได้ยกฐานะเป็นจังหวัดแล้ว การรวมตัวกันของกลุ่มการเมืองตั้งแต่สมัยการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 เป็นต้นมา เป็นการต่อสู้กันของกลุ่มผู้นำนักธุรกิจชาวคุ้มพื้นเมือง กับกลุ่มผู้นำธุรกิจเชื้อสายจีน แต่สมาชิกในกลุ่มมีตัวแทนของชาวคุ้มที่มีเชื้อสายจีนอยู่มาก ในการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 กลุ่มพัฒนาท้องถิ่นที่มีแกนนำเชื้อสายจีนได้ชัยชนะ ครั้นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2528 กลุ่มหนุ่ม

ยโสธรที่มีแกนนำชาวกุ่มซึ่งเป็นทั้งนักธุรกิจและข้าราชการบำนาญ ได้ชัยชนะในการเลือกตั้ง แต่ปี พ.ศ. 2533 กลุ่มนี้รวมตัวกันในชื่อใหม่คือ กลุ่มพลังสามัคคี ลงแข่งขันการเลือกตั้งแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ แพ้ กลุ่มคณะพัฒนายโสธร

กลุ่มคณะพัฒนายโสธร รวมกลุ่มตั้งแต่สมัยการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2517 มีแกนนำคนสำคัญ เป็นนักธุรกิจเชื้อสายจีนคือนายบรรจง นิจพานิชย์ นายพงศักดิ์ พันธุ์สายเชื้อ มีสมาชิกจากชาวกุ่มบางส่วน ขณะการเลือกตั้งติดต่อกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2519 นายบรรจง นิจพานิชย์ ดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรี สืบต่อมา (มาถึงปี พ.ศ. 2531 เสียชีวิตลง) จนถึงปี พ.ศ. 2537 นายพงศักดิ์ พันธุ์สายเชื้อ เสียชีวิตลงอีกคน ทำให้กลุ่มคณะพัฒนายโสธรขาดแกนนำคนสำคัญ สมาชิกจึงไปรวมตัวกับ สมาชิกกลุ่มพลังสามัคคีเดิมที่มีการยุบแล้วรวมกันใหม่ภายใต้ชื่อใหม่ตามสมัยการเลือกตั้งแต่ละครั้งเช่นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2538 นายวีระวัฒน์ ภักตรนิกร เป็นแกนนำตั้งกลุ่มรวมพลังสามัคคีชนะการเลือกตั้ง ครั้นการเลือกตั้งปี พ.ศ. 2542 กลุ่มพลังสามัคคีและสมาชิกกลุ่มสร้างสรรค์ยโสธรที่สมาชิกส่วนมากเคยเป็น สท. มาก่อน มารวมตัวกันใช้ชื่อใหม่คือ กลุ่มรวมพลังสร้างสรรค์ยโสธร แข่งขันกับกลุ่มยโสธรก้าวหน้า ผลการเลือกตั้งกลุ่มรวมพลังสร้างสรรค์ยโสธรได้รับชัยชนะ นายวีระวัฒน์ ภักตรนิกร ได้ดำรงตำแหน่งนายกเทศมนตรีติดต่อกันมา มีผลงานเป็นที่ยอมรับมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ที่ผ่านมา คาดว่าจะชนะสมัยการเลือกตั้งต่อไป

กลุ่มทางด้านเศรษฐกิจ เป็นการรวมกลุ่มกันเฉพาะอาชีพเดียวกันมารวมกันเพื่อปกป้องผลประโยชน์และรวมพลังในการต่อรองกับรัฐและเอกชนที่มีกิจกรรมเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องโดยมีหอการค้า จังหวัดเป็นองค์กรกลางและศูนย์รวมของนักธุรกิจตามนโยบายการก่อตั้งของรัฐเพื่อระดมร่วมกันแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ จังหวัดตั้งคณะกรรมการร่วมภาครัฐและเอกชนเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจเรียกว่า กรอ. จึงให้แต่ละจังหวัดจัดตั้ง กรอ. จังหวัด และหอการค้าจังหวัดตาม พ.ร.บ. หอการค้า พ.ศ. 2509 ขึ้นในทุกจังหวัด ดังนั้นในร้อยเอ็ดตั้งหอการค้าในปี พ.ศ. 2525 ยโสธรตั้งในปี พ.ศ. 2528 ส่วนกลุ่มเศรษฐกิจอื่นมีการรวมตัวกันเป็นชมรมอาชีพ เช่น ชมรมโรงสีข้าว ชมรมยา ชมรมหนังเร่และเพื่อนทุกอาชีพ ชมรมผู้ค้าผลิตภัณฑ์ปิโตรเลียม ส่วนเมืองยโสธรมีชมรมโรงสีข้าว ชมรมยา ชมรมผู้ค้ารถยนต์มือสอง สมาคมสตรีนักธุรกิจ ลักษณะของชมรมมีประธานและกรรมการที่ถูกเลือกขึ้นมาบริหารดูแลกิจกรรมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ซึ่งแต่ละชมรมมีกิจกรรมดูเหมือนมีความเข้มแข็งเอื้อประโยชน์ให้แก่เฉพาะกลุ่มของตนเองเท่านั้น

มีสมาชิกบางส่วนที่มีธุรกิจหลายอย่างก็ได้เป็นสมาชิกของกลุ่มอาชีพหลายกลุ่ม ระหว่างกลุ่มมีระบบเครือข่ายและการเป็นหุ้นส่วนในธุรกิจร่วมกันจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมากกว่าความสัมพันธ์แบบกลุ่ม แต่ทุกอาชีพก็ได้ขับเคลื่อนมาสัมพันธ์กันในกิจกรรมสาธารณกุศล และกิจกรรมส่วนรวมของบ้านเมืองตามโอกาสอันควร

กลุ่มทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เป็นความสัมพันธ์ในการรวมตัวกันเป็นทางการและไม่เป็นทางการในรูปของมูลนิธิ สมาคม และชมรม เพื่อช่วยเหลือสังคม ในแต่ละกลุ่มก็ช่วยเหลือเฉพาะกิจตามวัตถุประสงค์ของกลุ่มและรวมตัวกันตามรูปแบบที่กำหนด กล่าวคือ

เมืองร้อยเอ็ด มี 1) สมาคมครูจังหวัดร้อยเอ็ดเริ่มเคลื่อนไหวตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นกลุ่มอาชีพครูระดับประถมศึกษาซึ่งเป็นอาชีพที่มีบทบาทในการสร้างและพัฒนาคนเพื่อส่งเสริมความก้าวหน้าในอาชีพและปกป้องผลประโยชน์ที่มากกระทบจากนโยบายของรัฐ ซึ่งมีเครือข่ายกับสมาพันธ์ครูในแต่ละภาค

2) ชมรมก่อสร้างสร้างจังหวัดร้อยเอ็ดและสมาคมนักวิทยุสมัครเล่นจังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งสองกลุ่มมีกิจกรรมช่วยเหลือสังคมในด้านการเป็นสื่อกลางให้ข้อมูลข่าวสารแก่สาธารณชนในด้านต่าง ๆ ที่ให้เข้าถึงผู้รับได้เร็ว 3) สภาวัฒนธรรมจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นองค์กรที่รัฐเข้ามาดำเนินการด้านส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม 4) กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ซึ่งมีตัวแทนทุกคุ้มเป็นการรวมตัวกันของชาวคุ้มเพื่อเป็นสวัสดิการสงเคราะห์ครอบครัวที่เสียชีวิตซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่ม เป็นกิจกรรมเพื่อแบ่งเบาภาระและให้การสงเคราะห์แก่ผู้ที่ยากจนได้ดีกิจกรรมหนึ่งที่ทุกเมืองมีเช่นเดียวกัน 5) ชมรมร้อยเอ็ดสาเกตนคร เป็นการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลที่ต้องการทำงานสร้างสรรค์พัฒนามาเมืองในด้านต่าง ๆ ทั้งการศึกษา ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น การอนุรักษ์ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมตามกำลังและโอกาสที่ทำได้ กลุ่มบุคคลมาจากหลายอาชีพที่เป็นวิทยากรงานเกษียณอายุราชการ ผู้เชี่ยวชาญสาขาต่าง ๆ โดยมีเครือข่ายชุมชนสาเกตนครของทุกชุมชน และเครือข่ายเยาวชนสัมพันธ์ เทศบาลเมืองร้อยเอ็ด เป็นแกนนำขับเคลื่อนกิจกรรมเฉพาะด้านเพื่อนำไปสู่กิจกรรมอื่น ๆ ให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของชมรม โดยมีนายกเทศมนตรีเมืองร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นผู้นำขององค์กรบริหารเมืองร้อยเอ็ดเป็นประธาน ศักยภาพในการขับเคลื่อนกิจกรรมเริ่มมีขึ้น เพราะทุกกิจกรรมต้องอาศัยความพร้อมทั้งบุคลากรและงบประมาณ 6) ยุวพุทธิกสมาคมร้อยเอ็ด เป็นองค์กรที่ดำเนินการเพื่อส่งเสริมพัฒนาทางด้านศาสนา กิจกรรมหลักที่รวมพลังของชุมชนคือ การจัดฟังเทศน์ธรรมะในเทศกาลเข้าพรรษานอกนั้นก็มีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณกุศลบุญประเพณีสมาชิกส่วนมากเป็นข้าราชการบำนาญของหน่วยงานต่าง ๆ

เมืองยโสธร มีการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลและองค์กรรัฐเข้ามาดำเนินการไม่ได้ต่างไปจากเมืองร้อยเอ็ด เช่น สภาวัฒนธรรมจังหวัด ยุวพุทธิกสมาคม ชมรมลูกเสือชาวบ้าน แม้การรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลที่ไม่เป็นทางการไม่ได้ต่างกันในวัตถุประสงค์ตลอดจนการช่วยเหลือสาธารณประโยชน์ เช่น มูลนิธิบุญปลั่ง สุรเวช เป็นมูลนิธิช่วยเหลือวัดศรีธรรมาราม ชมรมผู้สูงอายุที่ได้รับการส่งเสริมจากกระทรวงสาธารณสุข เพื่อพบปะสังสรรค์ พัฒนาสุขภาพ การออกกำลังกายของผู้สูงอายุ ชมรมข้าราชการนอกประจำการ ก็เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันของบุคคลที่ยังมีประโยชน์ต่อสังคมได้มามีพื้นที่ของกลุ่มทำประโยชน์ต่อส่วนรวมในบางโอกาส

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการรวมตัวกันของกลุ่มบุคคลในทั้งสองเมืองต่างกันเพียงชื่อและกิจกรรมเฉพาะกลุ่มก็ตาม แต่เราปฏิเสธไม่ได้ว่าการเคลื่อนไหวของกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้เป็นพลังสังคมส่วนหนึ่งที่ทำให้เมืองมีการตื่นตัวขับเคลื่อนอยู่ในระดับเล็ก ๆ ระดับหนึ่งที่สามารถหาแกนนำมาเกาะเกี่ยวให้ขับเคลื่อนในระดับกว้างได้ เพราะในแต่ละเมืองยังมีทรัพยากรบุคคลที่เป็นผู้เคลื่อนไหวเป็นแกนนำของกิจกรรมต่าง ๆ ได้ดี เช่น เมืองร้อยเอ็ด มีผู้นำองค์กรเทศบาลโดยตำแหน่งมีศักยภาพ ชมรมร้อยเอ็ดสาเกตนคร นายวีระ วุฒิจำนงค์ และข้าราชการเกษียณอายุราชการ นักธุรกิจ ซึ่งมีความพร้อมทางครอบครัว อาชีพ และบทบาทในสังคมเมืองร้อยเอ็ดเฉพาะตัวอยู่แล้ว ส่วนเมืองยโสธร มีผู้นำองค์กรเทศบาลโดยตำแหน่งมีศักยภาพ นายสมจิตต์ ไชยราช นายบำเพ็ญ ณ อุบล ซึ่งเป็นแกนนำการขับเคลื่อนของกิจกรรมในเมืองหลาย ๆ อย่างร่วมกับกลุ่มข้าราชการบำนาญ และนักธุรกิจ ชาวคุ้ม ที่ทำงานสาธารณประโยชน์ร่วมกันมาเป็นกลุ่มพลังเก่าที่สามารถขับเคลื่อนกิจกรรมได้

ความสัมพันธ์ของเมืองผ่านประเพณี ทั้งสองเมืองมีประเพณีของเมืองซึ่งเป็นเอกลักษณ์ประจำเมืองคือ ร้อยเอ็ด ผ่านประเพณีบุญผะเหวด ยโสธร ผ่านประเพณีบุญบังไฟ ซึ่งเห็นความสัมพันธ์ที่คล้ายคลึงและแตกต่างกัน กล่าวคือ

ความคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ

1. จังหวัดทั้งสองต่างก็มีวัตถุประสงค์เดียวกันคือเป็นการอนุรักษ์ฟื้นฟูประเพณีสำคัญในอดีตมิให้สูญหายจึงให้ความสำคัญในการยกประเพณีขึ้นมาเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัด อีกทั้งเน้นในการจัดงานให้ยิ่งใหญ่เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวมาให้มากที่สุด ตลอดจนเป็นการรักษาชื่อเสียงของจังหวัดให้อยู่คู่กับประเพณีนี้ จึงมีการพัฒนารูปแบบการนำเสนอต่อผู้ชมในแต่ละปีที่มีกิจกรรมบางอย่างเพิ่มเข้ามาหลากหลาย ระยะเวลาจัดงานพิธีกรรมในวันเดียวไม่สิ้นสุดต้องใช้เวลา 2-3 วันเช่นเดียวกัน

2. เป็นประเพณีที่เห็นความสัมพันธ์ของเมืองจากการระดมทรัพยากรครั้งใหญ่ในรอบปีในลักษณะขององค์กรรัฐ องค์กรเอกชน และชาวกุ่ม เกี่ยวร้อยเข้ามาสัมพันธ์กันในบทบาทหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในพิธีกรรมของประเพณีตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดพิธีกรรม โดยทุกกลุ่มได้มีส่วนร่วมไม่มากนักน้อย เห็นถึงการรวมพลังของผู้คนเข้ามาขับเคลื่อนทั้งเป็นเจ้าภาพและผู้เข้าร่วมพิธีกรรมการแสดงของประเพณี

3. เป็นประเพณีที่มีการกระจายทรัพยากรครั้งใหญ่ในรอบปี นั่นคือ การใช้งบประมาณในการจัดงานมากพอสมควรดังเช่น งานบุญผะเหวดมีการจัดแห่ขบวน 13 กัณฑ์ที่ยิ่งใหญ่ตระการตา การจัดกิจกรรมมีการประกวดให้รางวัล การสมโภชนาคกลางคืนใช้งบประมาณหลายแสนถึงล้านบาทต่อปี งานบุญบั้งไฟ มีการแห่ขบวนบั้งไฟของคณะคุ้ม และอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดก็ล้วนทำให้ยิ่งใหญ่ตระการตาเช่นกัน การแข่งขันเวทีกองเชียร์ การฉลองงานนาคกลางคืน ล้วนใช้งบประมาณปีละหลายแสนสนับสนุน ขบวนแห่เช่นกัน ขั้นตอนของแต่ละพิธีกรรมที่มุ่งให้ยิ่งใหญ่สมบูรณ์และนำไปสู่ชัยชนะในการประกวดประชันกันก็ล้วนแต่ใช้งบประมาณมากโดยไม่ได้ถาวรวัตถุ แต่สิ่งที่ได้ทั้งสองประเพณีตามสำนึกของชาวเมืองคือชื่อเสียงของจังหวัด คุณค่าทางจิตใจที่ประเมินค่าไม่ได้

ขบวนแห่บั้งไฟ

ขบวนแห่บุญผะเหวด

ความแตกต่างกัน จากเงื่อนไขของความหมายตามความเชื่อที่สะท้อนออกมาทางพิธีกรรมกล่าวคือ

1. งานบุญบั้งไฟมิใช่การทำบุญแต่เป็นงานบูชาแทนเพื่อขอฝนให้ความอุดมสมบูรณ์ต่อการเพาะปลูกประชาชนจึงเสียดสี แต่งานบุญผะเหวดเป็นการระดมทรัพยากรจากศรัทธาของผู้คนได้ร่วมสะสมบุญในรูปแบบของกัณฑ์หลอน ระดมได้เพิ่มขึ้นทุกปีจากหลายแสนบาทเป็นล้านกว่าบาทในแต่ละปี ที่เจ้าภาพได้ตั้งเป็นกองทุนบุญผะเหวด นำส่วนนี้มาใช้จ่ายในปีต่อไป